

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

**НАУКОВО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ
РЕАЛІЗАЦІЇ ДИСКУРСИВНОГО ТА
КОМУНІКАТИВНО-ПРАГМАТИЧНОГО АНАЛІЗУ
ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ
СУДОВО-ЛІНГВІСТИЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ**

Методичні рекомендації

Київ 2026

Авторський колектив:

Доценко О. Л., кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови Національного університету «Києво-Могилянська академія»;

Шутенко С. В., завідувач кафедри мовної підготовки Національного університету внутрішніх справ;

Юсупов В. В., доктор юридичних наук, професор, провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії з проблем криміналістичного забезпечення та судової експертології навчально-наукового експертно-криміналістичного інституту Національної академії внутрішніх справ

Рецензенти:

Свобода Є. Ю. – професор кафедри криміналістичного забезпечення та судових експертиз навчально-наукового експертно-криміналістичного інституту Національної академії внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент;

Посмітна В.В. – професор кафедри філології та військового перекладу Київського інституту Національної гвардії України, кандидат філологічних наук, доцент

Рекомендовано до друку науково-методичною радою Національної академії внутрішніх справ від 26.10.2025 року (протокол № 10).

Матеріали подано в авторській редакції.

Науково-методичні засади реалізації дискурсивного та комунікативно-прагматичного аналізу під час проведення судово-лінгвістичної експертизи/ [О. Л. Доценко, С. В. Шутенко, В. В. Юсупов] : метод. рек. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2026. – 65 с.

Досліджено науково-методичні засади реалізації дискурсивного та комунікативно-прагматичного аналізу під час проведення судово-лінгвістичних експертиз. Розкрито особливості дослідження мовлення в лінгвокриміналістиці, визначено роль ілюктивної сили висловлень, експліцитної й імпліцитної інформації, модальності та оцінних характеристик змісту повідомлення. Описано методику аналізу чинників адресанта й адресата, функцій ретранслятора, комунікативної мети та перлюктивного ефекту в судово-значущих текстах. Проаналізовано підходи до дискурсивного аналізу девіантних текстів і концепцію дискурс-портрета мовної особистості. Для працівників експертних установ і слідчих підрозділів, органів Державного бюро розслідувань, детективів Національного антикорупційного бюро України та інших правоохоронних відомств, наукових і науково-педагогічних працівників юридичних закладів вищої освіти, здобувачів вищої освіти.

© Доценко О.Л., Шутенко С.В., Юсупов В.В., 2026

© Національна академія внутрішніх справ, 2026

ЗМІСТ

ВСТУП	4
1. ДОСЛІДЖЕННЯ МОВЛЕННЯ В ЛІНГВОКРИМІНАЛІСТИЦІ.....	6
2. КОМУНІКАТИВНО-ПРАГМАТИЧНИЙ АНАЛІЗ У СУДОВО-ЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ.....	11
2.1. Ілокутивна сила мовленнєвого акту у визначенні наміру адресанта повідомлення.....	13
2.2. Мовні засоби вираження ініціативних і реактивних висловлень..	26
2.3. Експліцитна та імпліцитна інформація в дослідженні тексту.....	28
2.4. Модальність висловлення як чинник оцінки змісту сказаного.....	39
2.4.1. Епістемічна оцінка змісту висловлення: мовні маркери впевненості, знання, віри й гіпотетичності.....	41
2.4.2. Аксіологічна оцінка змісту висловлення: мовні маркери емоційної та раціональної оцінки.....	47
2.4.3. Волітивна оцінка змісту висловлення: бажане та необхідне у мовленні адресанта повідомлення.....	49
3. ДИСКУРСИВНИЙ АНАЛІЗ У СУДОВО-ЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ.....	52
3.1. Адресант повідомлення, його характеристики в судово-лінгвістичних дослідженнях.....	53
3.2. Адресат повідомлення, його характеристики в судово-лінгвістичних дослідженнях.....	57
3.3. Комунікативна мета висловлювання, мовні засоби її реалізації...	59
3.4. Перлокутивний ефект у судово-лінгвістичних дослідженнях.....	61
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	62

ВСТУП

Сучасний етап розвитку української судової експертології характеризується істотним розширенням завдань, що потребують залучення спеціальних лінгвістичних знань. Зростання кількості кримінальних проваджень, у яких мовлення виступає як знаряддя, спосіб або результат протиправної діяльності, зумовлює підвищену увагу до методологічного забезпечення судово-лінгвістичних експертиз. Особливої актуальності такі дослідження набули в умовах повномасштабної збройної агресії російської федерації проти України, коли вербальні дії стали ключовим інструментом інформаційної війни, пропаганди, психологічного тиску, маніпуляції суспільною свідомістю та впливу на прийняття рішень.

Аналіз висловлювань, що містять публічне заперечення або виправдовування збройної агресії проти України, глорифікацію держави-агресора, заклики до співпраці з окупаційними адміністраціями, а також мовлення, пов'язане з вимаганням неправомірної вигоди, погрозами чи іншими формами психологічного примусу, потребує виходу за межі суто формально-семантичного опису мовних одиниць. У таких випадках вирішального значення набувають комунікативні наміри адресанта, прагматичний потенціал висловлювання, імпліцитні смисли, дискурсивні умови продукування та сприйняття тексту, а також очікуваний або досягнутий перлокутивний ефект.

У слідчій та судовій практиці дедалі частіше виникають ситуації, коли об'єктом експертного аналізу є не ізольований текст чи окреме речення, а мовлення як складна форма соціальної взаємодії, вбудована в конкретний комунікативний, правовий та суспільно-політичний контекст. Саме тому актуалізується потреба в системному застосуванні дискурсивного та комунікативно-прагматичного аналізу як науково обґрунтованих інструментів судово-лінгвістичних досліджень.

Незважаючи на наявність в українській лінгвокриміналістиці значного масиву праць, присвячених методам мовознавчого аналізу, питання комплексного використання категорій ілокутивної сили, модальності, експліцитної та імпліцитної інформації, ролей адресанта й адресата, а також перлокутивного ефекту в експертній практиці досі залишаються недостатньо систематизованими. Особливо це стосується кримінальних проваджень, у яких мовленнєві дії реалізуються через непрямі мовленнєві акти, натяки, умовні формулювання, багатозначні або контекстно залежні висловлення, що ускладнює їх правову кваліфікацію та обумовлює потребу у залученні

спеціальних лінгвістичних знань із застосуванням відповідних аналітичних підходів.

Методичні рекомендації спрямовані на усунення зазначених проблем шляхом узагальнення теоретичних напрацювань комунікативної лінгвістики, лінгвопрагматики та дискурс-аналізу й адаптації їх до потреб судово-лінгвістичної експертизи. Новизна полягає в інтегрованому підході до аналізу мовлення як цілісного комунікативного явища, у межах якого значущими є не лише мовні форми, а й наміри мовця, соціальні ролі учасників комунікації, комунікативна мета, умови продукування висловлювання та його потенційні або реальні наслідки.

Особливу увагу в запропонованій науково-методичній праці приділено аналізу висловлювань у справах, пов'язаних із пропагандою війни проти України та посяганнями на основи національної безпеки, а також у кримінальних провадженнях щодо вимагання неправомірної вигоди. Саме в таких категоріях справ мовлення часто виконує функцію інструмента впливу, примусу або легітимації протиправних дій, а отже, потребує ретельного дослідження в аспекті його прагматичних і дискурсивних характеристик.

Практичне значення методичних рекомендацій полягає в можливості їх використання як орієнтиру для слідчих під час формулювання запитань на вирішення судово-лінгвістичної експертизи, для судових експертів – у процесі вибору та обґрунтування методів дослідження, а також для суддів – під час оцінювання експертних висновків і встановлення юридично значущих обставин справи. Запропонований у рекомендаціях підхід сприяє уніфікації експертної практики, підвищенню аргументованості та прозорості висновків судово-лінгвістичних експертиз, а також зменшенню ризиків довільного або спрощеного тлумачення мовленнєвих фактів у юридичному провадженні.

1. ДОСЛІДЖЕННЯ МОВИ І МОВЛЕННЯ В ЛІНГВОКРИМІНАЛІСТИЦІ

Упродовж останніх десяти років судова експертологія активно розвивається й набуває дедалі більшої популярності. Поштовхом для цього стали зміни в нормативному регулюванні організації та проведення судових експертиз 2015 року, коли в переліку криміналістичних експертиз з'явилася *лінгвістична експертиза мовлення*, у межах якої окреслено семантико-текстуальні дослідження писемного й усного мовлення, об'єктом якої «може бути як текст (промова), так і його (її) фрагменти, окремі висловлювання, слова, написи, текстові відтворення усного мовлення тощо»¹. Запит на дослідження такого типу залежить від юридичної кваліфікації правопорушень, що вчиняють через мовленнєві дії. Гібридний характер російської агресії, потужним складником якої є інформаційна війна, зумовлює збільшення вербальних правопорушень проти держави Україна й українців, розслідування яких проводять, залучаючи мовознавців-експертів, які активно напрацьовують методології судово-лінгвістичних досліджень. Науковці формують теоретичні засади, що регламентують проведення різних видів лінгвістичних експертиз, практики накопичують і вдосконалюють методики, а заклади вищої освіти відкривають магістерські та бакалаврські програми для підготовки лінгвістів-експертів². Зокрема у підручнику «Лінгвістичні експертизи»³, створеному Л. Шевченко та Д. Сизоновим, фахівцями Київського національного університету імені Т. Шевченка, ґрунтовно описано основні завдання та типи лінгвістичних експертиз, окреслено права й обов'язки мовознавця-експерта, розглянуто юридичні документи, які регулюють цю сферу, а також схарактеризовано напрями і форми лінгвоекспертної діяльності. Українські дослідники переважно

¹ Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції України від 8 жовт. 1998 р. № 53/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення: 11.10.2025).

² Доценко О. Л. Лінгвістична експертологія в системі підготовки студентів-філологів. Українська мова в юриспруденції : стан, проблеми, перспективи. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2018. Ч. 1. С. 154–156.

³ Шевченко Л. І., Сизонов Д. Ю. Лінгвістична експертиза : підручник. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2021. 244 с.

застосовують два підходи в дослідженні лінгвістичних засад судових експертиз:

- 1) описують мовні та комунікативні особливості вербальних правопорушень різних типів (погроз, закликів, виправдовування протиправних діянь тощо);
- 2) зосереджують увагу на методах і прийомах, які застосовують під час судово-лінгвістичних досліджень. У такий спосіб в Україні формується теоретична база лінгвокриміналістики, що базується на практиці експертної діяльності.

Відповідно до Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженої наказом Міністерства юстиції України 08.10.1998 № 53/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції України від 26.12.2012 № 1950/5), «визначення способу проведення експертизи (вибір певних методик, (методів дослідження)) належить до компетенції експерта»⁴. Зазвичай формулювання типу вербального правопорушення в Кримінальному кодексі України «підказує» експертові, яку методику варто обрати для оптимального дослідження тексту. Так, ст. 111-1 «Колабораційна діяльність» як кримінальний злочин визначено «публічне заперечення громадянином України здійснення збройної агресії проти України, встановлення та утвердження тимчасової окупації частини території України»⁵. Експлікація такого заперечення відбувається шляхом використання конструкцій із заперечною часткою *не*, що «уживається перед присудком для повного заперечення змісту висловленого <...>; уживається перед підметом або другорядним членом речення для повного заперечення їхнього змісту<...>; уживається для повного заперечення чого-небудь в разі протиставлення»⁶. Функцію такого головного або другорядного члена речення виконують лексеми *війна* та/або синонімічні відповідники: *«СВО – не война, а именно операция, которая решает моножество военных, политических и экономических задач как на территории*

⁴ Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції України від 8 жовт. 1998 р. № 53/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення: 11.10.2025).

⁵ Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 11.10.2025).

⁶ Словник української мови: у 20 томах. Т. 1-15. Київ : Український мовно-інформаційний фонд НАН України, 2010-2025. URL: <https://sum20ua.com/?page=1838&searchWord=%D0%BD%D0%B5&wordid=57642> (дата звернення: 11.10.2025).

военных действий, так и во внутренней экономической политике самой России»⁷. Для доведення факту заперечення збройної агресії проти України в таких висловлюваннях застосовуємо прийоми описового методу, зокрема прийом морфологічного синтаксису, який полягає в тому, що «синтаксичну структуру розглядають з погляду її морфологічного вираження (наприклад присудок двоскладного речення може бути виражений іменником, субстантивованим прикметником, числівником, займенником інфінітивом тощо»⁸. У наведеному прикладі підмет *СВО* характеризують через присудок із заперечною часткою *не* – «не война».

В українській науковій лінгвокриміналістиці описано більшість методів мовознавчого аналізу, актуальних для проведення судових експертиз. Так, Н. Кондратенко слушно зауважує, що аналіз текстів політичної тематики, які зазвичай мають пропагандистський антиукраїнський характер, варто здійснювати «на лексичному, граматичному і загальнотекстовому рівні»⁹. Дослідниця зазначає, що «тривалий час у лінгвістичних експертизах домінувало авторознавство та авторознавчі лінгвоекспертні дослідження, але двадцять років тому поступово набули особливого значення семантико-текстуальні експертизи. З початком російсько-української війни з 2014 року семантико-текстуальні експертизи становлять основну частину досліджень і потребують розроблення методологічних підходів і відповідних методик аналізу»¹⁰. Н. Кондратенко досить точно описує методологічні алгоритми низки лінгвістичних досліджень, як-от: заперечення і виправдовування збройної агресії РФ проти України; глорифікація агресорів та окупантів; розмежування фактичних тверджень та

⁷ Тут і далі тексти, що стали об'єктом аналізу мовленнєвих правопорушень, пов'язаних з російсько-українською війною, наводимо мовою оригіналу згідно з рекомендаціями, викладеними в листі Міністерства освіти і науки України № 1/19899-25 від 24 вересня 2025 року, відповідно до якого використання джерел, опублікованих в державі-агресорі є «виправданим з таких підстав – з метою наукових досліджень, зміст яких пов'язаний з вивченням держави-агресора та аналізом явищ, що в ній відбуваються, за умови, що такі джерела не містять антиукраїнської пропаганди, просування ідеології «руського міра», та за умови, що такі джерела містять вагомий науковий результат у відповідній галузі знань (науки)».

⁸ Леута О.І. Методи і методологія лінгвістичного аналізу : посібник для магістрів та аспірантів філологічних спеціальностей / О.І. Леута, О.П. Дубчак. – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2017. – 140 с. – С. 27.

⁹ Кондратенко Н. В. Лінгвістична експертиза текстів політичної тематики: загальні принципи та прийоми. Актуальні проблеми філології та перекладознавства. 2017. Вип. 12. С. 115–119, с. 117.

¹⁰ Кондратенко Н. Лінгвістична семантико-текстуальна експертиза: основні напрями досліджень. Applied Linguistics-3D: Language, IT, ELT: IV International Scientific and Practical Conference (May 26-27, 2025). – Zhytomyr: Zhytomyr Polytechnic State University, 2025. – 189 p., с. 29–33.

оцінних суджень; пропаганда в умовах російсько-української війни, дослідження мультимодальних текстів¹¹.

Науково-методичні засади судово-лінгвістичної експертизи писемного мовлення представлено в колективній праці «Науково-методичних основах судово-лінгвістичної експертизи писемного мовлення», підготовленій авторським колективом Національної академії внутрішніх справ, Національного університету «Києво-Могилянська академія» та Запорізького НДЕКЦ МВС України¹².

Значний внесок у становлення української лінгвокриміналістики зробила Л. Ажнюк: сформулювала поняття мовленнєвого правопорушення¹³, дослідила й описала низку методів і прийомів лінгвістичного аналізу з погляду їх застосування в судово-експертній практиці. Зокрема дослідниця обґрунтувала застосування прийомів лінгвопрагматики під час виконання судових експертиз, об'єктом яких стали заклик, пропаганда, розпалювання ворожнечі тощо¹⁴, зауважуючи, що «аналізуючи мовленнєву дію, учинення якої може бути пов'язане з юридичними наслідками, лінгвістична експертиза має виконати два головні завдання: по-перше, встановити прагматичний зміст учиненої мовленнєвої дії і, по-друге, здійснити прагмасемантичне співвіднесення цієї дії з юридичним приписом, зафіксованим у законі. Саме на лінгвістичну експертизу покладається завдання встановити, чи перейдено тією чи іншою мовленнєвою дією хистку межу дозволеного»¹⁵.

Ефективність застосування прийомів лінгвопрагматики та комунікативної лінгвістики також доведена під час проведення криміналістичних лінгвістичних семантико-текстуальних експертиз у судових справах про вимагання

¹¹ Там само.

¹² Науково-методичні основи судово-лінгвістичної експертизи писемного мовлення / [Юсупов В. В., Атаманчук В. М., Саковський А. А., Шутенко С. В., Доценко О. Л., Меркулова О. В.] : метод. рек. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2025. 80 с.

¹³ Ажнюк Л. В. Погроза як об'єкт лінгвістичної експертизи. Мовознавство. 2022. № 2. С. 43.

¹⁴ Ажнюк Л. Мова ворожнечі й політкоректність у сучасній суспільно-політичній комунікації. Мовознавство, 2024, № 2. С. 9-23. Ажнюк Л.В.. Конфліктний медійний текст як об'єкт лінгвістичної експертизи. Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика, 18-32, 2013. Ажнюк Л.В. Лінгвістична параметризація мовного злочину: методологічні підходи. Мова і суспільство. 2017. Випуск 8. С. 33–46.

¹⁵ Ажнюк Л. В. Погроза як об'єкт лінгвістичної експертизи. Мовознавство. 2022. № 2. С. 43.

неправомірної вигоди¹⁶. Проте такі методики досі не описані системно, з урахуванням напрацювань теорії мовленнєвих актів, використання прямих і непрямих мовленнєвих актів у мовленні з метою експлікувати або ж приховати об'єктивний зміст висловлення, що в практиці лінгвокриміналістики уможливить встановлення фактів приниження чи критики, розрізнення реальної погрози та емоційного висловлювання, визначення ступеня інтенсивності директивних значень у закликах тощо.

У теорії лінгвокриміналістики досі недостатньо висвітлено можливості дискурс-аналізу під час опрацювання текстів-доказів у кримінальних провадженнях. Такий підхід до організації судово-лінгвістичних досліджень дозволить зосередити увагу не стільки на референтних характеристиках аналізованого тексту, його співвідношенні з позамовною дійсністю, скільки на соціальній взаємодії учасників комунікації, впливові на сприйняття й інтерпретацію тексту в конкретній суспільно-політичній ситуації, що особливо актуально в умовах інформаційної агресії проти України. Тут постають важливішими ролі автора і ретранслятора, адресанта повідомлення, їхніх соціальних статусів, аніж змісту тексту. Такий підхід стає доречним, зокрема, у дослідженні текстів, що фігурують у кримінальних справах про загрозу національній безпеці України, щодо злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку.

¹⁶ Доценко О.Л. Лінгвістичні експертизи в судових справах про неправомірну вигоду (досвід комунікативно-прагматичного дослідження). Актуальні питання гуманітарних наук. 2021. № 45, т. 1. – С. 132–137. Литвин Т. Можливості судово-лінгвістичної експертизи на початку XXI ст. Право України. 2001. № 1. С. 110–113.

2. КОМУНІКАТИВНО-ПРАГМАТИЧНИЙ АНАЛІЗ У СУДОВО-ЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Методи прагмалінгвістики, які О. Леута слушно відносить до «компетенції комунікативної лінгвістики, бо вивчення механізмів мовленнєвого впливу й аналізу відношень між мовцями та використовуваними ними мовними знаками є обов'язковим компонентом дослідження “мови в дії”»¹⁷, доцільно застосовувати в судово-лінгвістичних експертизах, оскільки вони дозволяють установити не лише буквальне значення висловлювання, а і його реальний комунікативний зміст — намір мовця, контекст, приховані смисли, адресантно-адресатні відношення та можливі інтерпретації. У правовій оцінці висловлювань важливо визначити, що саме мав на увазі автор і як його слова могли бути сприйняті адресатом, особливо у справах про погрози, образи, вимагання, підбурювання чи поширення недостовірної інформації. Лінгвопрагматика забезпечує аналіз мовленнєвих актів, імплікатур, пресупозицій і мовленнєвих стратегій, тоді як комунікативна лінгвістика дає змогу врахувати ситуацію спілкування, рольові позиції та комунікативні умови. Їх обґрунтоване поєднання робить експертизу більш точною, об'єктивною та релевантною для юридичного висновку.

Реалізація комунікативно-прагматичної методології в судово-лінгвістичних дослідженнях спрямоване на «прагмасемантику мовної одиниці з погляду різних видів мовно-мисленнєвої діяльності: а) номінативної (людина — денотат), б) відображально-інтерпретуючої (людина — уявлення) і в) умовно-рефлекторної (людина — знак, мовна свідомість). Таке розуміння об'єкта і предмета комунікативно-прагматичної лінгвістики передбачає дослідження прагматичних ознак мовних одиниць у кількох аспектах, пов'язаних з: а) суб'єктом мовлення; б) адресатом, прагненням до взаємного впливу між суб'єктом і адресатом; в) ситуацією спілкування»¹⁸.

¹⁷ Леута О.І. Методи і методологія лінгвістичного аналізу : посібник для магістрів та аспірантів філологічних спеціальностей / О.І. Леута, О.П. Дубчак. — К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2017. — 140 с. — С. 100.

¹⁸ Там само. С. 102-103.

Актуальність застосування методів лінгвопрагматики в судово-лінгвістичних дослідженнях підтверджується акцентом на необхідності встановлення лінгвопрагматичних критеріїв у відповідях на низку запитань, передбачених Науково-методичними рекомендаціями з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень¹⁹:

- чи містяться у тексті, повідомленні, промові висловлювання, виражені у формі закликів до певних дій? Якщо так, то до яких саме дій, чи є ці заклики публічними та яка їх форма вираження;

- чи є висловлювання, в яких міститься інформація негативного характеру щодо певної особи (фізичної або юридичної), фактичними твердженнями або оцінними судженнями;

- чи міститься в тексті, повідомленні, промові висловлювання, виражені у формі пропозиції, обіцянки, прийняття або спонукання до надання будь-якої вигоди;

- чи містяться в тексті, повідомленні, промові висловлювання, виражені у формі спонукання до вчинення певних дій? Якщо так, то до яких саме дій;

- чи містяться в тексті, повідомленні, промові висловлювання, виражені у формі погрози щодо вчинення певних дій? Якщо так, то до яких саме дій;

- чи є ознаки підтекстового (або двоякого) тлумачення слів та висловлювань в усному мовленні досліджуваної особи?

Для визначення специфіки реалізації прагмалінгвістичних методик у судових дослідженнях необхідно окреслити поняття мовленнєвого акту і його ілокутивної сили, структуру прагматичного компонента висловлювання, а також особливостями реалізації явних і прихованих смислів у ньому.

¹⁹ Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції України від 8 жовт. 1998 р. № 53/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення: 11.10.2025).

2.1. Ілокутивна сила мовленнєвого акту у визначенні наміру адресанта повідомлення

Основним поняттям прагмалінгвістики є мовленнєвий акт, визначений А. Загнітком як «одиниця мовленнєвої діяльності (мовленнєва дія); складник повідомлення, цілеспрямована мовленнєва дія, здійснювана відповідно до принципів, законів і правил мовленнєвої поведінки, усталених у суспільстві; окрема спрямована дія, що охоплює говоріння та сприйняття мовлення (у письмовій формі відповідно – текст і його прочитання); одиниця мовлення, цілісність якої полягає в єдності мовленнєвого висловлення (локуції), мети (ілокуції), спрямованості на результативну реакцію (перлокуції) та розмови – прямої (усне спілкування) чи опосередкованої (письмове) (колокуція)»²⁰.

Виокремлені аспекти локуції, ілокуції та перлокуції стали підставою для розмежування семантики і прагматики: аспект локуції відійшов до сфери семантики, а ілокуція та перлокуція – до прагматики. Урахування цих чинників важливе з огляду на те, що «кожен мовленнєвий акт визначений типом іллокуції, яка перебуває в центрі прагматично орієнтованого мовознавчого дослідження. Між локутивними й іллокутивними актами існує хоч і не безпосереднє, проте регулярне співвідношення, і мовець мусить ним володіти, щоб досягти перлокутивного акту, тобто відреагувати на певні висловлення. В одному і тому самому контексті висловлення можуть мати однакову ілокутивну силу: *Принеси мені, будь ласка, чаю – Чи не принесеш ти мені чаю? – Було б непогано, якби ти приніс мені чаю*. Усі ці різні за формою речення реалізують одну іллокутивну функцію – спонукають реципієнта принести мовцю чаю. І навпаки, одне речення в різних контекстах може виконувати різні іллокутивні функції: фраза *Чи не хотіли б ви вийти з аудиторії?* може звучати, залежно від ситуації, з погрозою, з роздратуванням, ввічливо, як прохання і под.»²¹. За таким критерієм ми розрізняємо мовленнєві акти «за способом вираження – прямі (мовна семантика засобів відповідає ілокутивній силі: директив – спонукальне речення) і непрямі

²⁰ Загнітко А. Сучасний лінгвістичний словник. Вінниця : ТВОРИ, 2020. Х, 920 с. С. 12.

²¹ Леута О.І. Методи і методологія лінгвістичного аналізу : посібник для магістрів та аспірантів філологічних спеціальностей / О.І. Леута, О.П. Дубчак. – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2017. – 140 с. – С. 102.

(ілокутивна сила мовних форм не постає складником семантики А. м.: непрямий директив може реалізовуватися питальним реченням: Не могли б ви мене пропустити?; розповідним: Я хочу почути відповідь)»²², тобто формальна семантико-синтаксична структура речення перестає бути маркером його значення й ілокутивної сили, висловлення не прямо виражає певний зміст, а імплікує його. Такі прийоми часто використовують у вербальних правопорушеннях або з метою завуалювати зміст висловлення, яке є протиправним, або для емоційного впливу на реципієнта. Наприклад, висловлення *«Существование Украины как государства несет угрозу миру в Европе»* варто розглядати як непрямий мовленнєвий акт, що маючи формальну структуру асертива (висловлення, що має інформативний характер), виконує функцію директива (заклику до дії). Тобто аби зняти загрозу для Європи, Україну як державу потрібно знищити – позбавити територіальної незалежності та суверенітету, ліквідувати апарат влади. Таке висловлення, хоч і не є експліцитним закликом за формальними семантико-синтаксичними критеріями, проте імплікує зміст, що можна розглядати як протиправне діяння відповідно до ч. 2 ст. 109 Кримінального кодексу України: «публічні заклики до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або до захоплення державної влади»²³.

Скориставшись ідеєю Дж. Остіна про три аспекти мовленнєвого акту, Дж. Сьорль сформулював поняття ілокутивні сили (комунікативна мета, завдання), зосередивши увагу на способах їх втілення, детально розглянув типи прямих і непрямих мовленнєвих актів. Як зазначали Дж. Сьорль і Д. Вандервекен, ілокутивна сила є одним із найсуттєвіших компонентів смислу будь-якого речення природної мови. Отже, ілокутивна сила – найважливіша характеристика мовленнєвого акту, прагматичний смисл висловлення, що відбиває мету (комунікативну установку) мовця. Також ілокутивна сила – основний критерій типології мовленнєвих актів.

²² Загнітко А. Сучасний лінгвістичний словник. Вінниця : ТВОРИ, 2020. X, 920 с. С. 13.

²³ Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 11.10.2025).

Дж. Остін виділяв п'ять типів мовленнєвих актів за ілокутивною силою²⁴:

1) вердективи («суддівські акти») – містять судження про що-небудь: *я вважаю, оцінюю* тощо; 2) екзерцитиви – акти спонукання: *я наказую, раджу, змушую, відмовляю*; 3) комісиви – акти зобов'язання: *я зобов'язуюся, обіцяю, даю слово, клянуся*; 4) бехабітиви – формули соціально етикету, які зазвичай виражають реакцію на поведінку інших людей: *вітаю, прошу вибачення, співчую*; 5) експозитиви – інтродукції, які експлікують функцію репліки в комунікації: *я відповідаю, заперечую, погоджуюся*. Класифікація Дж. Сьорля незначно, втім відрізняється від попередньої, адже вчений виділяв такі типи висловлень за ілокутивною силою²⁵: асертиви («*ми повідомляємо про факти*»), директиви («*ми намагаємося змусити вчинити певну дію*»), комісиви («*ми беремо на себе зобов'язання вчинити певну дію*»), експресиви («*ми виражаємо емоції, почуття*»), декларативи («*ми за допомогою висловлень змінюємо світ, наявний стан речей*»). Г. Почепцов конкретизував наведені класифікації, виділивши зокрема, такі прагматичні типи речень: констативи (речення-ствердження), промісиви (речення-обіцянки), менасиви (речення-погрози), директиви (речення-спонукання адресата до дії), перформативи (речення, вимовляючи яке, мовець виконує дію), квеситиви (питальне речення в його традиційному розумінні)²⁶. Всі ці ілокутивні характеристики по-різному виявляються в мовленні залежно від специфіки взаємодії комунікантів, мовленнєвої ситуації тощо. Д. Вандервекен виділив шість компонентів у ілокутивній силі: ілокутивна мета, спосіб її досягнення, пропозиційний зміст, підготовчі умови й умови щирості, показник щирості. Такі параметри важливі для визначення особливостей комунікативної взаємодії учасників аналізованих мовленнєвих актів.

У лінгвокриміналістиці врахування ілокутивної сили висловлювань доречне під час кваліфікації різних жанрів вербальних правопорушень. Цілком очевидним є те, що більшість жанрів вербальних правопорушень корелюють із

²⁴ Austin, J. L. (1962). *How to Do Things with Words*. William James Lectures. Oxford: Clarendon Press.

²⁵ Searle, J. (1969). *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge: Cambridge University Press.

²⁶ Почепцов Г. Г. Комунікативні технології двадцятого сторіччя. Київ : Ваклер, 1999. С. 184–185

директивами – «типом мовленнєвого акту, ілокутивна мета якого — змусити адресата виконати певну дію: *Усім негайно подати документи на реєстрацію*. Ілокутивне спрямування Д. Вандервекена полягає у прагненні мовця домогтися від адресата здійснення чогось. За таксонімією Дж. Р. Сьорла, йому властиві такі диференційні ознаки: 1) ілокутивна мета – спроба Адресанта досягти того, щоб Адресат щось здійснив; 2) напрям налаштування – «реальність – слова»; 3) умова щирості – бажання (або необхідність); 4) пропозиційний зміст – Адресат С здійснить у майбутньому певну дію Д; 5) формула: ! ↑ W (С робить Д), Символ ! позначає ілокутивну мету директива»²⁷. Директиви є основними засобами експлікації закликів до протиправних дій, вимагання тощо. Шкала директивності досить велика: від запрошення вчинити певні дії на користь адресата мовлення до агресивного наполягання на тому, аби слухач виконував певні дії, у яких зацікавлений лише адресант. Дж. Сьорль так схарактеризував особливості директивних ілокутивних актів: ілокутивна мета – намагання адресанта повідомлення домогтися від адресата виконання певних дій; зворотна реакція – «слово адресанта – дія адресата»; умови щирості – бажання чи потреба адресанта повідомлення; пропозиційне майбутнє повідомлення – адресат повідомлення у майбутньому виконує певні дії, окреслені прямо чи імпліцитно адресантом. Лінгвісти розробили чимало класифікацій директивів, утім, майже всі вони ґрунтуються на встановленні ступеня інтенсивності: від благання до агресивної вимоги. Так, Л. Аполонова на основі дослідження чи не всіх наявних нині теоретичних розробок із теорії мовленнєвих актів виокремила 13 типів директивів: «1) наказ; 2) вимога; 3) заборона; 4) погроза; 5) вказівка (розпорядження); 6) інструкція, 7) прохання; 8) благання 9) порада; 10) дозвіл; 11) застереження; 12) запрошення; 13) пропозиція»²⁸. Усі ці види директивних мовленнєвих актів мають спільну ознаку: «наявність спрямованого волевиявлення з боку мовця (ілокутивної сили спонукання згідно з

²⁷ Загнітко А. Сучасний лінгвістичний словник. Вінниця : ТВОРИ, 2020. X, 920 с. С. 137.

²⁸ Аполонова Л. А. Оптимізація перлокутивного ефекту директивних мовленнєвих актів у німецькомовному діалогічному дискурсі : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04. Запоріжжя, 2021. 265 с. С. 90.

термінологією ТМА)»²⁹. Очевидно, що всі ці директиви, крім благання, можуть бути використані у ситуаціях закликів до протиправних дій та вимагання непрямої вигоди, причому всі вони характеризуватимуться, з одного боку, здійсненням в інтересах мовця, а з іншого – частковою бенефактивністю, тобто корисністю, для адресата. На мовному рівні директиви виражають за допомогою спеціальних лексико-семантичних і граматичних маркерів: 1) імперативні висловлення з дієсловом-присудком у формі наказового способу, напр.: *Вам конкретно було задано питання, і ви конкретно давайте на нього відповідь*; 2) перформативні висловлення – використання у висловленнях лексем зі значенням просити, наказувати, зобов'язувати, забороняти тощо, напр.: *Миколо Івановичу, прошу Вас мати терпіння*. Окреслені лексеми можуть виконувати функцію предиката модусу в об'єктно-з'ясувальних висловлень, де пропозитивний елемент описує дію, яку реципієнт має виконати; 3) риторичні запитання з директивним значенням, напр.: *Для чого нам коментувати, скільки представників чи народних депутатів голосувало за цей закон? Нам це все відомо*; 4) директиви можуть виражатися засобами, типовими для інших ілокутивних актів. Так, розповідні речення з дієсловом-присудком у формі дійсного способу (переважно минулого часу першої особи однини чи множини), напр.: [суддя:] *Я Вам дав право задати запитання*. [учасник процесу:] *Дякую. Останній вопрос*. Такі директиви мають високий ступінь категоричності та типові для ситуацій емоційної напруги між учасниками спілкування, викликані їх конфронтацією³⁰.

Використання методу комунікативно-прагматичного аналізу є ефективним під час дослідження вимагання неправомірної вигоди. Відповідно до Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень, затверджених наказом Міністерства юстиції України від 08 жовтня 1998 р. № 53/5, такі дослідження є криміналістичними лінгвістичними семантико-текстуальними експертизами, які

²⁹ Там само.

³⁰ Доценко О. Л. Ілокутивні характеристики мовлення учасників судового процесу (на матеріалі мовлення суддів). Система і структура східнослов'янських мов. Київ : Знання України, 2008. С.141–151.

проводять з метою з'ясування, «чи міститься у тексті, повідомленні, промові висловлювання, виражені у формі пропозиції, обіцянки, прийняття або спонукання до надання будь-якої вигоди?»³¹. Кримінальний кодекс України передбачає декілька видів злочинів, пов'язаних із неправомірною вигодою, зокрема визначених ст. 354 (підкуп працівника підприємства, установи чи організації), ст. 368 (прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою) тощо. У диспозиції всіх цих статей ідеться про мовленнєві дії, які можна кваліфікувати як злочинні: пропозицію, обіцянку, вимагання неправомірної вигоди тощо. Саме факт наявності чи відсутності таких висловлювань може бути предметом лінгвістичної експертизи. Далі розглянемо приклад семантико-текстуального аналізу, проведеного в межах провадження за ст. 368 Кримінального кодексу України «Прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою». Експертові було запропоноване таке запитання: *чи впливає зі змісту реплік Особи 1, зафіксованих у протоколах..., факт вимагання (зокрема погрози чи інші вербальні засоби примусу або тиску) будь-якої особистої вигоди?* Основною мовленнєвою дією, наявність якої потрібно довести або спростувати лінгвістові, є вимагання; додатковими – погрози, вербальні засоби примусу або тиску. Кримінальний кодекс України дефініює поняття вимагання неправомірної вигоди як «вимогу щодо надання неправомірної вигоди з погрозою вчинення дій або бездіяльності з використанням свого становища, наданих повноважень, влади, службового становища стосовно особи, котра надає неправомірну вигоду, або умисне створення умов, за яких особа вимушена надати неправомірну вигоду з метою запобігання шкідливим наслідкам щодо своїх прав і законних інтересів»³². За чинними лексико-семантичними нормами сучасної української літературної мови лексема *вимагання* є похідною від лексеми *вимагати* у

³¹Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції України від 8 жовт. 1998 р. № 53/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення: 11.10.2025).

³² Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 24.08.2025).

перших трьох її значеннях: 1) домагатися чого-небудь примусом, погрозами, насильством; 2) очікувати від когось на прояв яких-небудь дій, властивостей, рис, ознак і т. ін.; 3) зобов'язувати до чого-небудь, змушувати робити саме так³³. Відповідно, комунікативна стратегія вимагання реалізується шляхом використання в діалозі адресантом повідомлення, що є ініціатором комунікативного акту вимагання, від адресата повідомлення, котрий повинен вчинити певні дії, про які йдеться у повідомленні адресанта, директивних мовленнєвих актів, тому їх дослідження уможлиблює визначення наявності чи відсутності у текстах, наданих для аналізу, фактів вимагання особистої вигоди. Аналіз директивних мовленнєвих актів, які є засобом реалізації інтенції вимагання, а також засобів їх мовного оформлення, дозволяє констатувати, що у репліках, зафіксованих у наданих для експертизи матеріалах, які належать Особі 1, у розмовах з особами, позначеними як Особа 2, Особа 3 й Особа 4, наявні директивні мовленнєві акти, що стосуються:

1) необхідності сплати коштів до бюджету, що неодноразово називається Особою 1 як умова закриття кримінального провадження відповідно до чинного законодавства, причому неодноразово називається конкретна сума:

Особа 1: *Все залежить від того, наскільки швидко ви зробите проплату до бюджету.*

Особа 2: *Яка там сума?*

Особа 1: *П'ять мільйонів. Чотири дев'ятсот* (протокол 1).

У наведеному фрагменті Особа 1 реалізує директив-пораду: якнайшвидше зробити проплату до бюджету. Такий мовленнєвий акт можна кваліфікувати як непрямий, проте він ніяк не стосується неправомірної вигоди. Схожі директиви-поради експлікує Особа 1 у спілкуванні з Особою 2:

Особа 2: *Ну, рассказывайте, как будем дальше жить?*

³³ Словник української мови: у 20 томах. Т. 1-15. Київ : Український мовно-інформаційний фонд НАН України, 2010-2025.
URL: <https://sum20ua.com/?page=1838&searchWord=%D0%BD%D0%B5&wordid=57642> (дата звернення: 14.08.2025).

Особа 1: *Так, як ми і говорили, – платите тільки, – закриваємо слідство (?)... ФОП являється платником до бюджету, сплачує і закривають провадження при всій сплаті. У нього кваліфікація 212 ч. 1, 205-прим. – реєстрація фіктивних суб'єктів підприємницької діяльності. Платить штраф 25 тисяч там, воно йде по угоді. Плюс у нас добавляється не тільки 212, но і 205. То єсть, це угода визнання винуватості і закриття у зв'язку зі сплатою. 25 є штраф. 25, ну, до 30-ти, 25–37 в середньому.*

Особа 2: *Так, даліше.*

Особа 1: *Все, кримінальне провадження закривається у зв'язку із відшкодуванням завданих державі збитків (протокол 2);*

2) необхідності подання декларації:

Особа 1: *...По експертизі отримується чотири мільйони дев'ятсот. Відповідно, ми даємо вам експертизу. На підставі цього ви подаєте уточнюючу декларацію по цій сумі. Даліше у вас сплата і відповідно відправка до суду (протокол 3).*

Тут також Особа 1, застосовуючи непрямі директивні мовленнєві акти, висловлює пораду-інструкцію;

3) необхідності вчинення інших дій:

Особа 1: *Було прохання, щоб ювелірна не звучала (протокол 4);*

Особа 1: *Зорієнтуєте мене, коли будуть документи (протокол 4).*

У першому висловленні використано перформативний директивний мовленнєвий акт, який є переадресуванням прохання від однієї особи іншій, у другому – експліцитне прохання, виражене імперативом. У наведених для дослідження фрагментах текстів виявлені директивні мовленнєві акти різних типів, висловлені Особою 1, втім, жодних директивних висловлювань експліцитного чи імпліцитного типу, в яких ішлося б про отримання неправомірної вигоди, або директивних висловлень інструктивного характеру, чи уповноваження Особи 2 виступати від імені у питаннях щодо надання неправомірної вигоди Особою 1, не виголошувалося і в аналізованих протоколах не зафіксовано.

Умовами виконання дій, які ініціюють співрозмовники Особи 1, здебільшого названо дії, передбачені нормами організації досудового розслідування, наприклад:

Особа 4: *Да. Основной вопрос когда, как быстро вы нам сможете отдать* (технічна помилка).

Особа 1: *По решению суда. Коли ми отримаємо рішення суда, зараз сплачуєте до бюджету і забере.*

Ні експліцитно, ні імпліцитно пов'язані з неправомірною вигодою дії не називаються.

Отже, застосування методів прагматичного аналізу текстів, наданих на експертизу, дозволило встановити, що у змісті реплік Особи 1, зафіксованих у наданих для проведення лінгвістичної експертизи протоколах відсутні директивні мовленнєві акти зі значенням вимагання (зокрема погрози чи інші вербальні засоби примусу або тиску) будь-якої особистої вигоди або уповноваження нею Особи 2 виступати від її імені у питаннях щодо надання неправомірної вигоди.

Метод комунікативно-прагматичного аналізу також є ефективним у дослідженні закликів до протиправних дій, які «зазвичай виражаються у двох формах:

1) публічні вербальні заклики (поширення інформації серед невизначеного кола осіб на мітингу, зібранні, демонстрації, зокрема, й у мережі Інтернет або за допомогою засобів масової інформації);

2) розповсюдження матеріалів із закликами (поширення, зокрема, звернень, листів, листівок, гасел, комп'ютерних носіїв інформації серед невизначеного кола осіб, зокрема, й у мережі Інтернет або за допомогою засобів масової інформації)»³⁴.

³⁴ Горох О., Кульба Ю. Кримінальна відповідальність особи за публічні заклики до протиправних дій. Право в умовах війни. URL: https://law-in-war.org/pamyatka-kryminalna-vidpovidalnist-osoby-za-publichni-zaklyky-do-protipravnyh-dij/?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 15.09.2025).

Заклики визначені як вербальне правопорушення низкою статей Кримінального кодексу України³⁵:

1) стаття 109. Дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади: публічні **заклики** до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або до захоплення державної влади, а також розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій;

2) стаття 110. Посягання на територіальну цілісність і недоторканність України: умисні дії, вчинені з метою зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України, а також публічні **заклики** чи розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій;

3) стаття 111⁻¹. Колабораційна діяльність: публічне заперечення громадянином України здійснення збройної агресії проти України, встановлення та утвердження тимчасової окупації частини території України або публічні **заклики** громадянином України до підтримки рішень та/або дій держави-агресора, збройних формувань та/або окупаційної адміністрації держави-агресора, до співпраці з державою-агресором, збройними формуваннями та/або окупаційною адміністрацією держави-агресора, до невизнання поширення державного суверенітету України на тимчасово окуповані території України;

4) стаття 258⁻². Публічні **заклики** до вчинення терористичного акту;

5) стаття 295. **Заклики** до вчинення дій, що загрожують громадському порядку: публічні **заклики** до погромів, підпалів, знищення майна, захоплення будівель чи споруд, насильницького виселення громадян, що загрожують громадському порядку, а також розповсюдження, виготовлення чи зберігання з метою розповсюдження матеріалів такого змісту;

6) стаття 436. Пропаганда війни: публічні **заклики** до агресивної війни або до розв'язування воєнного конфлікту, а також виготовлення матеріалів

³⁵ Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 14.09.2025).

із закликами до вчинення таких дій з метою їх розповсюдження або розповсюдження таких матеріалів;

7) стаття 442. Геноцид: прямі та публічні **заклики** до вчинення діянь, передбачених частиною першою цієї статті, проголошені з метою повного або часткового знищення національної, етнічної, расової чи релігійної групи як такої, а також виготовлення матеріалів із **закликами** до вчинення таких діянь з метою їх розповсюдження або розповсюдження таких матеріалів.

З погляду прагмалінгвістики **заклик** – це директивний мовленнєвий акт, що характеризується: вираженням двох намірів: демонстрації думки і спонукання до дій; звернення до масової аудиторії; зміст – інформація агітаційного характеру; формулюється за схемою «погодься, що це необхідно тобі / нам!»³⁶.

Грамматичними маркерами експліцитних закликів є: «а) дієслова у формі наказового способу (*піднімайтеся, вступайте, розпочинайте, приєднуйся, вставай*); б) складені присудки з допоміжними словами (*стати, починати, хотіти, продовжувати, прагнути* і т. ін.), що узгоджуються з підметом, зазначаючи спосіб і час дії, її бажаність, початок, тривалість чи завершення, що називають основним дієсловом, вираженим інфінітивом (наприклад, *розпочинайте створювати, продовжуйте домагатися, починай діяти, розпочинайте об'єднуватися* та ін.); в) присудковий прислівник плюс інфінітив, де прислівники *треба, необхідно, пора* та інші підсилюють семантику обов'язковості виконання дій, значення якої розкривається інфінітивною формою дієслова (наприклад, *треба підніматися, необхідно організовувати, треба визволити, пора збиратися, пора долучатися, потрібно діяти* та ін.)»³⁷. Приклад такого експліцитного заклику знаходимо у висловлюваннях О. Арестовича щодо Президента України В. Зеленського: *Проблема Зеленского не в том, что он хочет войны или мира. Проблема Зеленского в том, что он всё делает плохо – и воевать не умеет, и мириться не способен. За что бы он ни*

³⁶ Ковкіна Є. В., Свиридова Л. В., Дідушок Н. Я. Семантико-текстуальні дослідження закликів. Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. пр. / редкол.: О. М. Ключев, В. Ю. Шепітько та ін. Харків : Право, 2020. Вип. 22. С. 280–292.

³⁷ Там само. С. 284.

брался – он разрушает, разбазаривает, растрачивает. Он не ведёт страну, он её сливает. **Именно поэтому его нужно убрать**³⁸. Текст має 3 змістові частини: 1) критика дій Зеленського; 2) заклик «убрать» його; 3) мета таких дій. Ключовим у тексті є висловлювання-директив *Именно поэтому его нужно убрать*. Словосполучення *именно поэтому* відсилає до попереднього текстового фрагмента, де наведена критика дій Зеленського: його названо диктатором; *он всё делает плохо – и воевать не умеет, и мириться не способен; он разрушает, разбазаривает, растрачивает; Он не ведёт страну, он её сливает*. Лексема *нужно* тут реалізує директивне значення: *необхідно, потрібно*. Ключовим семантичним компонентом заклику є лексема *убрать*, тобто відсторонити від займаної посади.

Прикладом заклику до протиправних дій, а саме до залишення місць служби є таке висловлювання: *Всім військовим ЗСУ, як надії народу на порятунок державотворчої нації, одночасно, одностайно, невідкладно з чіткою позицією на відданість народу України, повертатись зі сходу додому, щоб об'єднавшись з громадянами Україна за місцем проживання відстоювати права людини та відновлювати економічний потенціал України, як гарантію незалежності та суверенітету покладеному Декларацією про державний суверенітет. Вся територія України є простір верховенства права. На тому стоїмо!* Зауважимо, що публічний заклик «до протиправних дій слід відмежовувати від підбурювання до вчинення конкретного злочину. При вчиненні публічних закликів поширювана інформація про вчинення протиправних дій є «розмитою», не конкретизованою та не адресується конкретному виконавцю (виконавцям) злочинів»³⁹. Саме такою вона є в наведеному тексті. Висловлювання побудоване як директив з предикатом-присудком у формі інфінітива, що в такому формулюванні є непрямым мовленнєвим актом, який імплікує імперативну функцію – функцію заклику до

³⁸ <https://www.instagram.com/p/DG-1rFatYrb/>

³⁹ Горох О., Кульба Ю. Кримінальна відповідальність особи за публічні заклики до протиправних дій. Право в умовах війни. URL: https://law-in-war.org/pamyatka-kryminalna-vidpovidalnist-osoby-za-publichni-zaklyky-do-protipravnnyh-dij/?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 15.09.2025).

дії: *всім військовим ЗСУ повертатись*. Другий предикативний компонент аналізованої синтаксичної конструкції вербалізує мету такого повернення (для чого?): *щоб ... відстоювати права людини та відновлювати економічний потенціал України*. Тобто висловлено заклик до військових залишити бойові позиції на фронті в умовах російської агресії та повернутися до протистояння владі (*відстоювати права людини*) та цивільного життя (*відновлювати економічний потенціал України*). Уточненням того, що потрібно залишати бойові позиції на фронті є обставина місця, що вказують на напрямок руху: *зі сходу додому*.

На початку повномасштабного вторгнення РФ на територію України соціальними мережами активно ширяться тексти різних жанрів із закликами до агресії щодо українців. Технічно такі тексти були оформлені як фотозображення, яке можна було швидко й легко поширювати без потреби передруковувати:

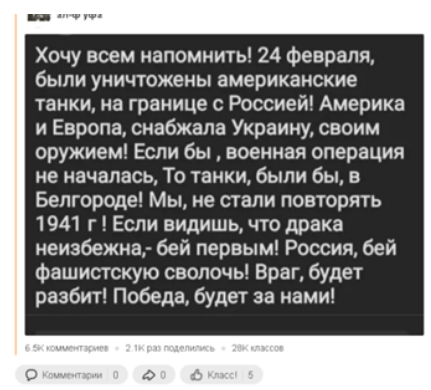

Рис. 1. Приклад тексту із закликами до агресії щодо України, що розповсюджувалися у лютому 2022 року

У наведеному тексті, крім наведених фейкових аргументів щодо доцільності т.з. СВО, наявні експліцитні висловлювання-директиви з актуалізованим адресатом і водночас виконавцем дії та предикатом у формі наказового способу дієслова: *Россия, бей фашистскую сволочь!* Також наведено два непрямі мовленнєві акти, що імплікують заклик до агресивних дій щодо українців: *Враг будет разбит! Победа будет за нами!*

Комунікативно-прагматичні методики доречно застосовувати також для кваліфікації погроз як вербальних правопорушень, що корелюють з

мовленнєвими актами – менасивами (за визначенням Г. Почепцова), що характеризуються «двокомпонентною структурою, яка складається з протазису й аподозису. Протазис – це вимога, що висувається мовцем до адресата, аподозис – це обіцянка негативних наслідків у випадку невиконання цієї вимоги»⁴⁰.

Кваліфікуючи погрозу з погляду прагмалінгвістики, Л. Ажнюк зауважує: «Словесні погрози є складними мовленнєвими діями, які реалізуються за певних умов і обставин комунікації шляхом поєднання в повідомленні низки обов'язкових і факультативних змістових компонентів. У дослідженнях, які оперують категоріями теорії мовленнєвих актів, погрозу описують як комбінований мовленнєвий акт, який поєднує два типологічні різновиди мовленнєвих дій відмінної іллокутивної спрямованості: імператив (директиву, спонуку до певних дій) і комісив (обіцянку). У складі погрози ці мовленнєві дії пов'язані каузальним зв'язком: невиконання директиви адресатом повідомлення представлено як умова або причина виконання обіцянки мовцем»⁴¹.

2.2. Мовні засоби вираження ініціативних і реактивних висловлень

Важливим чинником лінгвістичного аналізу мовлення є врахування його діалогічної природи, наміру адресанта повідомлення чинити вплив на адресата (реалізувати ілокутивну силу висловлювання), обирати «кооперативну чи конфронтативну стратегію поведінки та підбирати відповідні мовленнєві тактики. Кооперативна стратегія поведінки передбачає мовленнєві тактики, втілені в інформативних та інтерпретативних діалогах у формі порад, обміну думками, розповіді, повідомленні тощо. Конфронтативна стратегія реалізується такими тактиками, які спричиняють конфлікти, суперечки, ситуації домінування, претензії, погрози та ухиляння від відповіді»⁴². Залежно від обраної стратегії мовець реалізує один зі способів реагування на мовні дії співрозмовника:

⁴⁰ Тараненко К. Прагматика погрози як засобу деструктивної мовленнєвої поведінки. Молодий вчений. 2018. 9 (61), 120-123. URL: <https://www.molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/3948> (дата звернення: 16.09.2025).

⁴¹ Ажнюк Л. В. Погроза як об'єкт лінгвістичної експертизи. Мовознавство. 2022. № 2. С. 45.

⁴² Мартинова О. Прагмалінгвістичні та соціолінгвістичні чинники успішності комунікативного акту (на матеріалі сучасної англійської прози). Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Сер. : Філологічні науки. 2010. Вип. 89(5). С. 355-360. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzs_2010_89\(5\)_86](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzs_2010_89(5)_86).

1) узгоджувальна реакція (напр., *вітання – вітання*); 2) збіг антиципації партнерів (напр., *докір – вибачення*); 3) конкурентна реакція (напр., *докір – докір*); 4) відстрочена реакція (напр., *докір – перезанит*); 5) коригувальна реакція («*не можу з вами погодитися*»); 6) ігнорування. Врахування способів мовленнєвої поведінки учасників діалогу уможлиблює визначення їхніх намірів, зокрема й таких, які можна кваліфікувати як протиправні, а отже, такі прийоми варто використовувати у лінгвокриміналістичних дослідженнях.

Прийоми комунікативного аналізу використала Т. Литвин у справі про інкримінування співробітникові ДАІ Г. отримання хабаря від Л. на підставі юридичної оцінки інформації, яку містять фонограми їхніх розмов. З-поміж запитань, на які давав відповідь експерт, нашу увагу привертає таке: «Чи не має мовлення Л. за своїм змістом в частині, котра стосується прохання Г. роздобути передню панель до автомобіля («торпеду»), а також в частині, котра стосується передавання Г. 300 доларів США в обмін на повернення Л. посвідчення водія, ініціативний, інспіруючий характер?»⁴³. Аби відповісти на таке запитання, експерт вдалася до аналізу комунікативної організації мовлення: «У частині діалогу, що стосується пропозиції Г. від імені Л. суми 300 доларів, мовлення Л. має ініціативний, інспіруючий характер. У частині діалогів, що стосуються передньої панелі до автомобіля («торпеди»), мовлення Л. та Г. має почергово ініціативний і реактивно-пасивний характер, Л. проявляє більше ініціативи, а мовлення Г. має також і характер прохання. Щодо посвідчення водія немає можливості охарактеризувати мовлення Л. чи Г. ні як ініціативну, ні як реактивно-пасивну»⁴⁴. Застосована методика лінгвістичної експертизи, на думку дослідниці, уможливила об'єктивну оцінку комунікативної ситуації, що вплинуло на рішення суду. Натомість використання прийомів лексико-семантичного аналізу фрагментів тексту, наданих для експертної лінгвістичної оцінки, було недостатнім для встановлення істини.

⁴³ Литвин Т. Можливості судово-лінгвістичної експертизи на початку XXI ст. // Право України. 2001. № 1. С. 111.

⁴⁴ Там само. С. 112.

2.3. Експліцитна та імпліцитна інформація в дослідженні тексту

У процесі спілкування реалізується як явна, так і невиражена інформація, причому останньої в комунікативно-прагматичній структурі мовленнєвого акту більше. З огляду на те, що компонентами мовленнєвого змісту, які мовець передає, а адресат сприймає, є змістова наповненість висловлювання (або повного тексту); інформація, що випливає з контексту; відомості про ситуацію, у якій відбувається спілкування; загальні енциклопедичні знання учасників комунікації, тобто фонові відомості; прагматичні компоненти дискурсу, мовцеві доводиться не лише визначати відповідність між мовним знаком і тим, що він позначає (тобто, за Г. Грайсом, розуміти значення слів, граєм тощо), а й робити численні висновки на основі тексту, контексту, фонових знань⁴⁵.

Дослідження невербалізованих смислів мовлення осіб, що є фігурантами у справах про вербальні правопорушення, становлять інтерес не лише лінгвістів, а і юристів, адже вони можуть сприяти розробці правових механізмів організації судово-лінгвістичних досліджень з урахуванням чинників, що впливають на кваліфікацію діянь осіб, мовлення яких стає об'єктом криміналістичного аналізу. Беручи до уваги зазначене, завданням нашого дослідження є визначення імпліцитної складової комунікативно-прагматичної структури судового дискурсу, окреслення типології імпліцитних смислів та визначення їх комунікативно-прагматичних особливостей.

Ф. Бацевич, досліджуючи складові комунікативного акту, пов'язані з мовним кодом, уводить поняття імпліцитна інформація, розглядаючи її як «неявний, прихований смисл, який виводиться слухачем (читачем) із значень мовних одиниць під впливом конкретної ситуації та контексту спілкування»⁴⁶.

Найбільш точно, на наш погляд, визначення імплікації наводить О. Селіванова, визначаючи її як «альтернативний вербальному невербальний спосіб передачі інформації, який ґрунтується на інтеграції вербальних засобів із досвідом, фондом знань комунікантів, їхньою комунікативною компетенцією та

⁴⁵ Грайс Г. П. Логика и речевое общение. Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 16. М., 1985. С. 217–238. С. 221.

⁴⁶ Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики. К.: Видавничий центр "Академія", 2004. 344 с. С. 156.

сприяє оптимізації комунікативної взаємодії, взаєморозумінню»⁴⁷. Крім того, науковиця досить чітко диференціює типи імпліцитних значень, виокремлюючи імплікатури, підтекст, пресупозицію, фонові знання.

Імпліцитним вважається неявний, прихований, невиражений зміст мовлення. Проте контекстуальний аналіз, урахування дискурсивних категорій (суспільно-політичне тло, аналіз комунікативної ситуації тощо) уможлиблює встановлення неявних / прихованих смислів під час проведення судово-лінгвістичної експертизи у процесі імплікації.

Імплікацію більшість мовознавців пов'язують з «інтеграцією вербальних засобів із досвідом, фондом знань комунікантів, їхньою комунікативною компетенцією»⁴⁸. Імплікація – це спосіб, метод встановлення неявного, невираженого, тобто імпліцитного смислу. Натомість імпліцитність варто розглядати як результат діяльності зі встановлення такого неявного, невираженого, але необхідного для порозуміння мовців змісту повідомлення. Ч. Філлмор⁴⁹ розуміє імпліцитність як наявність визначених умов, необхідних для здійснення висловлення, а також як фонд загальних знань мовця і слухача; визнають імпліцитними логічні висновки, що випливають з лексико-граматичної структури висловлення, та логіко-граматичні пресупозиції, зумовлені семантичною структурою певного його компонента.

З-поміж імпліцитних смислів (імплікатур, підтексту, фонових знань), що реалізуються в комунікативно-прагматичній структурі мовлення, особливий інтерес викликає пресупозиція – імпліцитний (невербалізований) компонент змісту висловлення, необхідний для його успішного сприйняття та розуміння. Пресупозицією зазвичай виступають відомі або раніше доведені твердження. Це можуть бути твердження про фактичний стан справ, натяки чи недомовленість, які слід вважати засобами маніпулювання, тощо.

⁴⁷ Селіванова Олена. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава: Довкілля-К, 2006. 716 с. С. 179.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Филлмор Ч. Основные проблемы лексической семантики. Зарубежная лингвистика III. Пер. с англ., нем., фр. М.: Прогресс. 1999. С. 301–310.

У комунікативно-прагматичній структурі мовлення можемо виділити такі типи пресупозиції: 1) екзистенційні – екстралінгвальні знання фактів, пов'язаних з обговорюваною ситуацією, нормативною складовою комунікації тощо; 2) прагматичні – знання ситуації, що стала предметом розмови, які дозволяють зробити спілкування ефективним, сприяючи порозумінню учасників дискурсу; 3) комунікативні – уявлення про комунікативну компетенцію мовця, ступінь його обізнаності в ситуації; 4) семантичні – визначають умови семантичної сполучуваності елементів висловлення⁵⁰.

Слушним є підхід до визначення екзистенційної пресупозиції як до знань екстралінгвістичних фактів, які належать певній сфері науки, маркуються у висловленнях словами з термінологічним значенням або термінами. В юридичному дискурсі цей тип пресупозиції часто становить нормативну площину. Це можуть бути, наприклад, знання учасників комунікативної взаємодії про зміст статей Кримінального кодексу України чи Кодексу України про адміністративні правопорушення, у яких визначено різні типи вербальних правопорушень, що впливає на зміст висловлювань, намагання не сказати зайвого, такого, що порушує чинне законодавство. З цього погляду промовистим є приклад спілкування проросійського блогера з російським журналістом, який переважно ініціює діалог, ставлячи провокативні запитання, відповіді на які передбачають / провокують вираження антиукраїнської позиції. Натомість громадянин України у розмові вдається до тактики імплікації інформації (недоговорювання, натяки, метафори), тобто уникає прямих відповідей на запитання, що, ймовірно, пов'язано з усвідомленням протиправності змісту такої розмови та підтверджено, зокрема, таким висловлюванням: *«У меня уже давно уголовное дело по 110 статье. И вот 16 марта, буквально пару дней назад, у меня уже были в гостях. У меня прошел обыск, у меня отобрали мобильный телефон»*. Тобто особа прямо пояснює свої досить неоднозначні відповіді-натяки на більшість запитань інтерв'юера, як-от:

⁵⁰ Доценко О. Імпліцитні смисли в комунікативнопрагматичній структурі судового дискурсу. *Studia methodologica*. – Випуск 31. – Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ ТНПУ ім.В.Гнатюка, 2011. С. 62–67.

- *Как думаете, чем дело закончится?*
- *На все воля Божья.*

І лише після декількох провокативних запитань російського журналіста український блогер зауважив: *Я думаю, что на Украине поменяется герб, поменяется флаг, поменяется гимн.* Ця фраза є імпліцитним висловленням про зміну влади в Україні, оскільки саме герб, прапор і гімн є символами держави Україна, відповідно до ст. 20 Конституції України. Отже, в розпал російської агресії громадянин України публічно в інтерв'ю представникові держави-агресора заявляє, хоч і метафорично, проте досить однозначно, про майбутню перемогу РФ, втрату державності Україною. Така відповідь цілком задовольнила російського журналіста, адже пропри її метафоричність спільного інформаційного тла цілком достатньо, щоб декодувати умисно прихований зміст.

У судовій практиці також трапляються ситуації, коли щодо однієї ситуації суди різних інстанцій ухвалюють неоднакові рішення через використання як юридичної основи справи різних нормативних положень, тобто під час розгляду однієї справи у судах різних інстанцій реалізуються різні екзистенційні пресупозиції. Розв'язувати такі суперечності між судовими рішеннями може, зокрема, Верховний Суд України, у рішеннях якого імплікуються кілька екзистенційних пресупозицій, що стали підставою прийняття рішення судами нижчих інстанцій, а також актуалізуються знання інших нормативних актів, які дозволяють розв'язати суперечку. Наприклад, Судовою палатою в адміністративних справах Верховного Суду України розглянута справу від 30 вересня 2008 р. за позовом Управління Пенсійного фонду України в Герцаївському районі Чернівецької області до Відділення виконавчої дирекції Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань у Глибоцькому районі Чернівецької області про зобов'язання вчинити відповідні дії. Фабула справи полягала в тому, що Управління Пенсійного фонду звернулося до суду з позовом про зобов'язання відповідача включити в акт щомісячної звірки витрати на виплату та доставку

пенсії громадянину М. у лютому 2006 р. Цю справу розглядали чотири суди різних інстанцій: 1) Господарський суд Чернівецької області; 2) Львівський апеляційний господарський суд (апеляційне провадження); 3) Вищий адміністративний суд України (касаційне провадження); 4) Судова палата в адміністративних справах Верховного Суду України. Господарський суд Чернівецької області задовольнив позов Управління Пенсійного фонду, тобто зобов'язав Фонд соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань у Глибоцькому районі Чернівецької області включити в акт щомісячної звірки витрати на виплату та доставку пенсії громадянину М. Юридичною підставою такого рішення стала постанова Судової палати в адміністративних справах Верховного Суду України від 20 березня 2007 р. у справах № 21-897во06 і № 21-1087во06, у якій викладено висновок про те, що страховиком, який має виплачувати пенсію особі, котра стала інвалідом унаслідок нещасного випадку на виробництві або професійного захворювання на території колишніх республік СРСР (пенсію у зв'язку з втратою годувальника, який помер з цих причин), а в разі виплати такої пенсії органами Пенсійного фонду України – відшкодувати останньому витрати, є Фонд соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України. Зміст цього нормативного припису був відомий суддям Господарського суду Чернівецької області, отже, він становив екзистенційну пресупозицію відповідного судового слухання. Натомість під час засідань Львівського апеляційного господарського суду та Вищого адміністративного суду України відповідна норма права була проігнорована, що призвело до юридичної помилки під час ухвалення рішення у справі. Актуалізовано згадану вище норму в рішенні Судової палати в адміністративних справах Верховного Суду України: «У скарзі до Верховного Суду України Управління Пенсійного фонду, посилаючись на наявність підстави, установленної п. 1 ч. 1 ст. 237 КАС, просить скасувати рішення апеляційного та касаційного судів і залишити в силі постанову суду першої інстанції. На обґрунтування скарги до неї додано копію ухвали Вищого адміністративного суду України, у якій по-іншому застосовано

норми матеріального права. Перевіrivши за матеріалами справи наведені у скарзі факти, колегія суддів Судової палати в адміністративних справах Верховного Суду України дійшла висновку про наявність таких підстав для її часткового задоволення». Отже, в юридичному дискурсі екзистенційна пресупозиція визначає нормативну основу процесу та є підставою для ухвалення рішення по суті справи.

Фонові знання, які відбивають переважно сприйняття української історії крізь призму радянської ідеології, часто використовують з метою антиукраїнської пропаганди. Наприклад, цей прийом використано у тексті: *«Кореспондент УНІАН Рома Цимбалюк заявил, что Путин «разбудил украинского зверя» и теперь должен пенять на себя. Нет, Рома, украинского зверя еще не будили. И кстати – вот как будили украинского зверя в конце 40-з начале 50-х. И это скоро случится снова»*. Імплікована інформація про боротьбу радянської влади з представниками українських визвольних угруповань, яких російська пропаганда традиційно іменує нацистськими та фашистськими. В аналізованому дописі експліцитно виражено погрозу повторення таких воєнних дій: *«И это скоро случится снова»*.

Проросійські пропагандисти вміло застосовують імпліцитну інформацію, що, з одного боку, є досить інформативною та впливовою, а з іншого – стає зрозумілою лише адресатам повідомлення, зануреним в інформаційний дискурс війни РФ проти України. Таким, наприклад, є повідомлення: *«На самом деле вербовкой столетиями занимаются. И это никому не секрет. И вербовкой занимается и инсценировками тоже»*. Остання фраза висловлення корелює з активно поширюваною російською пропагандою тезою про інсценування фото- і відеофіксації доказів злочинів військових армії країни-агресора на території України (зокрема в Бучі, Ірпені тощо).

Експліцитна й імпліцитна інформація можуть поєднуватися як дві пов'язані, але відносно самостійні складові висловлення. Наприклад, у повідомленні *«А вот штурмана, угоняемого на Украину самолета, почему-то планировалось отравить клофелином. Препарат был доставлен в Волгоград, где его изъяли*

российские контрразведчики. Ну а штурман то чем не угодил? На штурмане видно решили сэкономить миллиончик. И решили обойтись банальным клофелином?» – наведено фейкову інформацію про роботу українських спецслужб. Такі відомості представлено цілком експліцитно, проте більш важливим тут є імплікований емоційно-образний впливовий компонент, що домінує над інформативним з метою не поінформувати про подію, а викликати негативне ставлення до її учасників у адресатів повідомлення. У наведеному прикладі зреалізовано підтекстову інформацію як елемент впливу на реципієнта.

Крім пресупозиції, фонових знань і підтексту, у висловлюваннях, які можна кваліфікувати як вербальні правопорушення, використовують також імплікатури – «прихований смисл, що виявляє адресат із контексту спілкування; різновид імплікації, що корелює з логічною зв'язкою «якщо ... то»; прихована інформація судження, що опосередковує перехід від одного висловлення до іншого за відсутності їхнього експліцитного зв'язку; імпліцитний смисл висловлення як результат прагматичної імплікації; значення адресанта, що відрізняється від значення вимовленого ним речення контекстуально смисловим «навантаженням». Імпліцитний характер такого смислу ставить перед адресатом завдання відслідкувати імплікатуру, тобто визначити, не що адресант сказав (has said), а що він мав на увазі (has meant / implicated). Розмовні імплікатури породжують за недотримання адресантом Принципу Кооперації (див.: Принцип Кооперації), його постулатів кількості (див.: Постулат Кількості), якості (див.: Постулат Якості), відношення (див.: Постулат Відношення) і способу (див.: Постулат Способу). Вони можуть поставати внаслідок навмисного порушення / «експлуатації» постулатів»⁵¹. На відміну від пресупозиції (невербалізованої на відповідному етапі розслідування інформації, яка стосується суті справи, що стала предметом дослідження) і фонових знань (інформації, наявної у свідомості комунікантів, однак не пов'язаної безпосередньо з відповідною справою), імплікатура стосується не дискурсу в цілому чи його структурно-тематичних

⁵¹ Загнітко Анатолій. Словник сучасної лінгвістики : поняття і терміни. Донецьк : ДонНУ, 2012. 402 с. Т. 1. С.360.

блоків, а висловлень, розташованих поряд, визначає їх логіко-змістовий зв'язок⁵². Комунікативна імплікатура, на відміну від імпліцитних смислів інших типів, має логічну структуру, тобто її можна вивести. Для цього Г. Грайс пропонує застосувати низку критеріїв та схем. Так, під час виведення відповідної імплікатури слухач бере до уваги таку інформацію: «1) конвенційне значення слів, які використовуються, і знання всіх їхніх референтів; 2) принцип кооперації та постулати; 3) контекст висловлення – як лінгвістичний, так і будь-який інший; 4) інші фонові знання; 5) той факт (чи припущення), що вся інформація доступна для обох учасників комунікації, і що вони обидва знають або передбачають, що це так»⁵³. Виведення імплікатури – складний когнітивний процес, який вимагає всебічного аналізу експліцитної та імпліцитної інформації, яка стосується суті обговорюваного питання. Результатом такого процесу, крім висновків, які реципієнт робить зі змісту почутого чи прочитаного тексту, стає ще й усвідомлення, що він сам дійшов певної думки, йому її не сформулювали прямо, а лише натякнули, а висновок він зробив самостійно, виконавши певні когнітивні дії. Описаний принцип є базовим у пропаганді, яка, крім експліцитних неправдивих висловлювань, використовує й імплікатури, що нібито наштовхують адресанта на висновок, який він нібито сам формулює. Таку технологію активно використовує колишній радник Президента України О. Арестович. Наприклад, у інтерв'ю російській пропагандистці Ю. Латиніній він заявив: *«Победит первый, кто признает пытки. Победит тот, кто первым признает воровство, признает убийство детей, признает ошибки в политике, признает ошибки в планировании и проведении кампаний. Но из украинцев и из россиян это приходится клещами вытаскивать»*. У повідомленні немає прямого звинувачення українців у вбивстві дітей та інших злочинах, однак текст побудовано так, що стає зрозумілим, що саме це О. Арестович мав на увазі, він «підштовхує» адресата повідомлення до такого висновку. За першим критерієм

⁵² Доценко О. Комунікативні імплікатури в процесуальному законодавстві України. Слово і речення: синтактика, семантика, прагматика. Київ. 2013. С. 141–146.

⁵³ Grice H.P. Logic and conversation / H.P. Grice // Syntax and semantics; [ed. by P. Cole and J.L. Morgan]. — N. Y. : Academic Press, 1975. — Vol. 3. — P. 41–58.

Г. Грайса (конвенційне значення слів, які використовуються, і знання всіх їхніх референтів), адресатові цілком зрозуміле пряме значення лексем, утворених ними речень: ідеться про визнання сторонами конфлікту тортур, убивства дітей, стратегічних і тактичних помилок у веденні воєнних дій. За другим критерієм (принцип кооперації), адресати повідомлення, що мають проросійські погляди, чують інформацію, яка є для них зрозумілою, оскільки з 2014 року російська пропаганда послідовно демонізувала українців, зокрема й фейковою інформацію про вбивства дітей. Усі учасники комунікації (і адресант, і прямий адресат – Ю. Латиніна, і непрямі адресати – глядачі ютуб-каналу) добре розуміють контекст, обізнані в ситуації російсько-української війни. За таких умов російські та проросійські глядачі дійдуть висновку: українці не жертва російської агресії, а агресор, який чинить тортури, убиває дітей. Урахування не лише комунікативно-прагматичних, а й дискурсивних характеристик інтерв'ю робить такі висловлювання О. Арестовича досить переконливими, адже в уявленні росіян та проросійських українців і громадян інших країн він колишній представник влади. Натомість українці й ті, хто мають проукраїнські погляди на російсько-українську війну, такого висновку про нібито агресивну поведінку українців не робитимуть, оскільки для них будуть порушені більшість критеріїв виведення імплікатури, зокрема максима якості Г. Грайса, відповідно до якої повідомлення має бути істинним і обґрунтованим (більшість українців не довірятимуть О. Арестовичу); контекст і фонові знання українців відрізняються від тих, що ретранслює мовець.

Експліцитний та імпліцитний характер інформації повідомлення в деяких ситуаціях визначає кваліфікацію вербального правопорушення. Так, відповідно до ст. 442 Кримінального кодексу України як заклик до геноциду розглядають лише прямі, тобто експліцитні висловлювання, у змісті яких є прямий, неметафоризований заклик до: 1) позбавлення життя членів цієї групи; 2) заподіяння членам групи серйозної шкоди; 3) створення для групи життєвих умов, спрямованих на повне чи часткове її фізичне знищення; 4) впровадження заходів, спрямованих на запобігання дітонародженню в такій групі; 5)

насильницької передачі дітей з однієї групи в іншу⁵⁴. Прикладом такого експліцитного заклику до геноциду українців є висловлювання російського пропагандиста Антона Кузнецова-Красовського про українських дітей: «...А **прям топить** таких! Прям там, где плыне кача! Вот прям топить этих детей! Топить! Прямо в Тысыне! Это не ваш метод, поэтому вы интеллгенные люди, писатели-фантасты. А это наш метод! Сказал, что москали оккупировали, — и сразу прям бросаешь в реку с бурным течением. ... Там каждая изба называется смэрэкова хата. И вот прям в эту смэрэкову хату **забивать и жечь!**» Аналіз лише однієї з ключових лексем тексту — *топить* — засвідчує вживання її в прямому значенні, де гіперсемою, актуалізованою в наведеному контексті, є значення «позбавляти життя». Це засвідчено низкою лексикографічних джерел російської мови: «**ТОПÍTЬ**³ несов. перех. Заставлять идти ко дну, силой погружая в воду. // **Губить**, бросая в воду, заставляя тонуть»⁵⁵; «**ТОПÍTЬ**², топлю́, топи́шь, несов. (к потопить² и к утопить¹). 1. кого-что. Заставлять пойти ко дну, заставлять утонуть. Т. камни в реке. Корабельный лес топят для сбереженья. Даль. || **Губить, уничтожать**, заставляя идти ко дну, заставляя тонуть. Т. неприятельские суда. Т. щенят»⁵⁶. «У лютому 2023 року український суд заочно засудив Красовського до п'яти років ув'язнення з конфіскацією майна за публічні заклики до геноциду українського народу. У лютому 2023 року український суд заочно засудив А. Красовського до п'яти років ув'язнення з конфіскацією майна за публічні заклики до геноциду українського народу»⁵⁷.

Не кваліфікують як заклики до геноциду висловлювання, що містять імпліцитні смисли, метафоричні, гіпотетичні, мультимодальні тексти. Наприклад, російська блогерка Аліса Орлова опублікувала в соцмережі фото, на якому вона зображена у футболці з написом «*РеЗня в Буче. Можем поVторить*»

⁵⁴ Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 14.06.2025).

⁵⁵ Ефремова Т. Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный. — М.: Русский язык, 2000.

⁵⁶ Толковый словарь русского языка / Под ред. Д. Н. Ушакова. — М.: Гос. ин-т «Сов. энцикл.» ОГИЗ; Гос. изд-во иностр. и нац. слов., 1935—1940. (4 т.)

⁵⁷ КУЗНЕЦОВ-КРАСОВСЬКИЙ Антон Вячеславович. <https://war-sanctions.gur.gov.ua/ru> (дата звернення 10.09.2025).

та зображенням процесу вбивання свині. Таке зображення варто розглядати як мультимодальне, що потребує пильної уваги експертів і врахування його багат шаровості: вербальної та візуальної площин. Як слушно зауважує Ю. Браїлко, «з огляду на помітне збільшення можливостей кодування тексту, який публічно поширюють із метою мультимодального впливу на свідомість аудиторії, перед судовим експертом-лінгвістом постає непросте завдання, оскільки встановлення смислового, експресивного навантаження мовленнєвого зразка в такому разі часто потребує зважання на візуальний та/або акустичний контекст, а отже, виходить за рамки компетенції відповідного фахівця»⁵⁸.

Рис. 2. Фото росблогерки Аліси Орлової, опублікованої у соцмережі

Зауважимо, що попри промовистий характер зображеного на футболці малюнка, який увиразнює мовну складову, лінгвіст-експерт не може його описувати й кваліфікувати. Аналіз мовного матеріалу дозволяє констатувати його імпліцитний характер та відсутність прямих закликів до геноциду, адже перша частина напису – «*РеЗня в Буче*» – це номінативне речення, що корелює з

⁵⁸ Браїлко Ю. Мультимодальний текст як об'єкт судової експертизи в кримінальних провадженнях за фактами колабораційної діяльності. Експертне забезпечення розслідування фактів колабораційної діяльності. С. 14. DOI: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-258-9-2>

прямим асертивним мовленнєвим актом, ілокутивною метою якого є інформування, констатація факту. Друга частина зображення – «*Можем поІторить*» – висловлення не реальної, а гіпотетичної модальності, яке не можна кваліфікувати як прямий заклик.

Отже, будь-який юридично значимий текст – носій як експліцитної, так і імпліцитної інформації, причому інформаційні потоки в ньому залежать від низки комунікативно-прагматичних чинників. З огляду на це вважаємо за потрібне подальше ґрунтовне дослідження особливостей співвідношення експліцитного й імпліцитного планів змісту правничого дискурсу та різних типів неявних смислів.

2.4. Модальність висловлення як чинник оцінки змісту сказаного

Модальність – семантико-прагматична ознака висловлення, що виражає зв'язок його зміст з позамовною дійсністю як реальний (реальна об'єктивна модальність – характеристика змісту висловлення як такого, що реально існує у момент мовлення, або такого, що реально існував у минулому чи існуватиме у майбутньому, надається за умови встановлення між предикатом та актантами у висловленні відношень реальності) чи ірреальний (ірреальна об'єктивна модальність – характеристика висловлення, у якому йдеться про стан речей, який є лише потенційно реальним: можливим, необхідним, бажаним)⁵⁹. У пропагандистських текстах, які мають ознаки вербальних правопорушень, модальні маркери можуть використовувати з метою маніпулятивного впливу на адресата повідомлення. Наприклад, ознаки такої маніпуляції є у висловленні: *У попередньому розслідуванні наше видання викрило громадянина І. як колишнього злочинця, який нібито причетний до крадіжок, мародерства та знущань над солдатами. У наведеному повідомленні спостережена зміна модальних характеристик різних фрагментів речення. Змістовий фрагмент «У попередньому розслідуванні видання викрило громадянина І. як колишнього злочинця» має*

⁵⁹ Доценко О.Л. Семантико-прагматичний синтаксис: особливості вираження модальності: Монографія – К.: Міленіум, 2006. – 226 с.

виражене значення реальної модальності, тобто мовець вважає його зміст таким, що відбувся, цілком відповідає дійсності, не потребує підтвердження. На таке потрактування вказує і значення предиката речення «*викрити*», що має значення «Виявляти приховане, злочинні чи негативні дії або причетність кого-небудь до цих дій»⁶⁰. Тобто автори повідомлення через семантико-граматичну структуру речення висловлюють упевненість у тому, що громадянин І. є злочинцем. Крім того, у висловленні суб'єктом дії постає *видання*, адже саме воно чинить активні дії з виявлення прихованих злочинних дій, які читачі сприймають як реальність. Друга частина цього висловлення (*який нібито причетний до крадіжок, мародерства та знущань над солдатами*) має інший модальний план – ірреальної модальності можливості, тобто мовець вважає, що зміст речення не є реальним фактом. Маркером гіпотетичності тут виступає модифікатор значення предиката – модальна частка *нібито*, яка «*част. власне мод.* Уживається для вираження неповної вірогідності, сумніву, непевності і т. ін. щодо висловленого в реченні»⁶¹. Варто зауважити, що висловлення сприймається читачем не як окремі змістові фрагменти з різними планами вираження модальності, а як цілісний змістовий семантико-прагматичний блок. У наведеному реченні план реальної модальності зі змістом викриття у злочині та впевненості мовців у змісті висловлення поширюється на другий фрагмент, який за таких умов втрачає ознаки ймовірнісного судження, а зміст його набуває ознак висловлення реальності. Тобто громадянин І. постає і як злочинець, і як причетний до крадіжок, мародерства та знущань над солдатами. Очевидно, закладена дилема двох різних планів вираження – реального та ймовірного – потребує розв'язання. Тому наступною фразою («*Громадянин І. відмовився говорити з нашим виданням про звинувачення та попросив більше йому не телефонувати*») журналісти усувають громадянина І. як джерело інформації про його нібито протиправні дії, змушуючи читачів сприймати їхні аргументи на підтвердження

⁶⁰ Словник української мови: у 20 томах. Т. 1-15. Київ : Український мовно-інформаційний фонд НАН України, 2010-2025. URL: <https://sum20ua.com/Entry/index?wordid=9240&page=325> (дата звернення: 11.10.2025).

⁶¹ Словник української мови: у 20 томах. Т. 1-15. Київ : Український мовно-інформаційний фонд НАН України, 2010-2025. URL: <https://sum20ua.com/Entry/index?wordid=201852&page=1949> (дата звернення: 11.10.2025).

звинувачень особи як істині. Отже, стратифікацію різних модальних планів висловлення, актуалізацію *видання* як активного суб'єкта дії – викривача протиправних діянь громадянина І., усунення його як джерела інформації можна вважати можливими ознаками маніпулювання з метою спонукати читачів сприймати текст дописів як достовірний.

Традиційно, крім об'єктивно-модальних значень реальності та ірреальності, виділяють три категорії суб'єктивної модальності: ставлення мовця до змісту повідомлення з об'єктивно-модальним значенням, оцінка його з погляду ступеня достовірності (епістемічна модальність), відповідності певним стереотипам, зокрема естетичним, етичним, моральним тощо (аксіологічна модальність), з погляду необхідності чи бажаності реалізації змісту повідомлення (волітивна модальність).

2.4.1. Епістемічна оцінка змісту висловлення: мовні маркери впевненості, знання, віри й гіпотетичності

Епістемічна суб'єктивна модальність являє собою оцінку мовцем ступеня достовірності / ймовірності / вірогідності / сумнівності, пізнаності / непізнаності змісту висловлення, раціональну оцінку ним повноти своїх знань про позамовну дійсність. Компонентами структури епістемічномодальної ситуації є модальний суб'єкт (суб'єкт епістемічної оцінки), епістемічна оцінка змісту висловлення, об'єкт оцінки (основний зміст висловлення) та підстави епістемічної оцінки (інформація про умови та причини виникнення подій, явищ, якою володіє модальний суб'єкт). Ступінь достовірності висловлень пов'язаний з характером пресупозиції – знаннями мовця про ситуацію, що є інформаційним тлом повідомлення⁶². Дослідники епістемічної модальності висловлення визначають три типи інформації, що характеризує ступінь занурення адресанта повідомлення у проблеми, які є підставою формулювання висловлювання:

⁶² Доценко О.Л. Семантико-прагматичний синтаксис: особливості вираження модальності: Монографія – К.: Міленіум, 2006. – 226 с.

1) безпосередня інформація, яка базується на чуттєвому сприйманні, набутому досвіді чи отриманих знаннях і реалізується у висловленнях з епістемічним значенням достовірності;

2) опосередкована / гіпотетична інформація, яка не дає підстав для визначення повідомлення як достовірного, але робить зміст висловлення об'єктом епістемічної оцінки. Показником такої гіпотетичної епістемічної модальності є «ситуація, коли у мовця немає безпосередньої інформації про істинність відповідної пропозиції і він висловлює гіпотезу, засновану на логічному висновку чи інтуїтивній здогадці»⁶³. Значення невпевненості реалізується у повідомленнях за умови, що «мовець володіє безпосередньою інформацією про ситуацію, яка його цікавить, але він з певних причин не довіряє цій інформації»⁶⁴;

3) суб'єктом оцінки змісту висловлення стає не безпосередній мовець, а «третя особа».

Обґрунтування виділення й окреслення меж конкретних епістемічних значень базується на розумінні епістемічної суб'єктивної модальності як типу модальної оцінки суб'єктом мовлення змісту повідомлення з погляду ступеня його відповідності дійсності й не може проводитися без урахування особливостей співвідношення суб'єктивної (прагматичної) достатності й об'єктивної (екстралінгвальної) достатності.

У пропагандистських текстах маніпуляції модальними маркерами епістемічного типу використовують як елемент впливу з метою введення в оману. Наприклад, у дописі, поширеному російським пропагандистом, ідеться про причетність українця до можливих бомбардувань російських дитячих садочків літаками НАТО: *«С Р. давно все ясно. Даже еще до того, как он мечтал расставлять маячки для бомбардировщиков НАТО на московских детских площадках. Не ясно одно – какого хрена у него до сих пор есть российская*

⁶³ Человеческий фактор в языке: коммуникация, модальность, дейксис / Арутюнова Н.Д., Булыгина Т.В., Красухин К.Г. и др. М.: Наука, 1992. С. 132.

⁶⁴ Там само.

журналистская аккредитация?». Гіпотетична модальність повідомлення про можливість розставляння громадянином Р. маячків на дитячих майданчиках, увиразнена предикатом *«мечтал»*, тобто «створював в уяві образ когось, чогось; поринав в мрії»⁶⁵, нівелюється наступним реченням – риторичним питанням про наявність у Р. журналістської акредитації. Тобто не викликає сумніви необхідність запровадження санкцій щодо Р., а отже, його гіпотетична провина набуває рис реалізованої дії. Такі висловлювання виконують ще й функцію маніпулятивного впливу на росіян, у яких формується негативне ставлення до українців, які нібито у співпраці з НАТО можуть вчиняти злочини на території РФ.

Традиційним засобом експлікації епістемічної суб'єктивної модальності категоричної впевненості у змісті сказаного є об'єктно-з'ясувальні речення з лексемами зі значенням упевненості у функції предиката головної частини: *«Уверена, после насильственной депортации Украина собирается совершить что-то немыслимое с этими территориями, в любом случае, сделать так, чтобы людям было некуда возвращаться в принципе»*; *«И да, не сомневаюсь, большая часть депортируемых людей будет уничтожена ещё в пути, чтобы обвинить в этом Россию и ДНР»*. Тут мовець демонструє категоричне переконання в змісті залежної предикативної частини, попри те, що в ній ідеться про абсолютно нереальні ситуації, які не відбулися, тому не можуть бути верифікованими. Такі конструкції є традиційними способом поширення неправдивої інформації, а модуси *«уверена»*, *«не сомневаюсь»* є дієвим засобом впливу на реципієнтів. У такий спосіб через звинувачення у фіктивних злочинах армії та влади України мовець виправдовує країну-агресора, наголошуючи на цілковитій упевненості в змісті неправдивого повідомлення, сформульованого не як подія, що вже відбулася, а як майбутній сценарій можливих дій.

⁶⁵ Словник української мови: у 20 томах. Т. 1-15. Київ : Український мовно-інформаційний фонд НАН України, 2010-2025. URL: <https://sum20ua.com/?page=1681&searchWord=%D0%BC%D1%80%D1%96%D1%8F%D1%82%D0%B8&wordid=52772> (дата звернення: 04.10.2025).

Специфікою реалізації епістемічної модальності достовірності є вживання предиката знання у висловленнях, зміст яких є цілком позбавленим здорового глузду та можливості верифікувати викладену інформацію, як-от: *«Да, я могу также сказать не то, что я думаю, а то, что я знаю. Харьков, Белгород часть Черниговской области и часть Брянской области, и часть Курской области, да, там под треть... Половина Брянской области, треть Курской области вместе с Белгородской областью и вместе с Харьковской областью это перейдет евреям из Техаса»*. Висловлювання такого змісту активно поширювали проросійські пропагандисти з 2014 р., у такий спосіб представляючи РФ не як агресора, а як потенційну жертву. Тобто створено образ спільного ворога українців та росіян – «євреїв із Техасу», які постають агресором. Така підміна понять реалізується через використання маніпулятивних прийомів, зокрема вживання антитези *«Да, я могу также сказать не то, что я думаю, а то, что я знаю»*. Аналіз передбаченьз експлікованим модусом знання, якими рясніють медіа під час війни, потрібно здійснювати з урахуванням співвідношення категорій об'єктивної та суб'єктивної достатності визначення ступеня достовірності інформації, на яке звернув увагу Л. Вітгенштейн, який, зокрема, зазначав, що «я знаю, ймовірно, описує стан речей, який гарантує те, що є пізнаним як факт. Постійно забувають вираз “я вважав, що знав”. “Я знаю” часто означає: я маю правильні уявлення для власного переконання»⁶⁶. Отже, мовець може бути цілком переконаним у істинності власних прогнозів, але об'єктивні екстралінгвальні чинники засвідчують їхню нездійсненність. Епістемічний модус *знати* тут є показником не науково чи практично обґрунтування суб'єктом певних фактів дійсності, сформульованого через причетність / занурення в обговорювану проблему, а ступеня його впевненості у достовірності виголошеної інформації. Натомість коли йдеться про аналіз ситуації та прогнози на підставі нього, модус *знати* використовують вкрай рідко, замінюючи його

⁶⁶ Витгенштейн Л. О достоверности [фрагменты]. Вопросы философии. 1984. № 8. С. 148.

модальними операторами зі значенням *думати, розмірковувати*⁶⁷. Отже, наведені твердження є цілком суб'єктивними, не підтвердженими жодними реальними фактами й маніпулятивними.

З погляду реалізації маркерів епістемічної модальності цікавими видаються пропагандистські тексти, які ретранслюють позицію РФ щодо подій в Україні з яскравою антиукраїнською риторикою, де ретрансляторами виступають українські медіа. У ситуаціях переповідання позиції російських державних органів щодо України українські журналісти мали б експлікувати оцінку поширюваної інформації як гіпотетичної, недостовірної. Натомість така оцінка часто ігнорувалася, що призводило до поширення в Україні російських пропагандистських наративів як достовірної інформації. Наприклад, видання Страна.UA 11 серпня 2021 року опублікувало допис під назвою «МИД РФ обвинил Киев в усилении обстрелов Донбасса и в насаждении идеологии нетерпимости», що є відтворенням погляду МЗС РФ на ситуацію в Україні, у тому числі в окупованому Донбасі. Більшість тексту статті – це мова автора публікації, а не відтворена в цитатах пряма мова представників російської влади. Стаття супроводжується фото-копією сторінки сайту МЗС РФ із аналізованою заявою. Тобто стаття є не цитуванням, дослівним точним відтворенням, а аналізом викладеного МЗС РФ матеріалу. Утім, український журналіст, переказуючи позицію кремлівських можновладців, не заперечує відверто неправдиві висловлювання, не вживає висловлення гіпотетичної модальності, які могли б поставити під сумнів антиукраїнські наративи, зокрема звинувачення України в: 1) *«насаждении украинскими властями идеологии нетерпимости»*, 2) *«усилении обстрелов на Донбассе»* (*«Только с начала августа Специальная мониторинговая миссия ОБСЕ зафиксировала там около тысячи нарушений режима прекращения огня. Жертвами обстрелов, по информации "ЛДНР", стали более десяти человек, в том числе мирные жители»*). Традиційно для

⁶⁷ Доценко О. Передбачення війни: семантика, прагматика і здоровий глузд // Соціальне у мові та мова в соціумі : колективна монографія / О. Доценко, М. Жуйкова, Н. Кісс та ін. ; наук. ред. та упоряд. Н. Ясакова. Київ : НаУКМА. 2023. <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/e432f378-90a5-47f3-bf72-992ce19169c3/content>

кремлівської пропаганди у загостренні ситуації на Донбасі звинувачені НАТО, США та країни Заходу: *«При этом, по мнению министерства, "западные покровители Киева ничего не делают, чтобы прекратить убийство украинскими властями собственного народа". Более того политика стран НАТО, поставки Киеву оружия направлены на поддержку военной эскалации».* Без застосування будь-яких мовних засобів вираження ймовірності інформації, з використанням асертивних мовленнєвих актів, що є маркерами впевненості мовця у змісті сказаного, журналіст, посилаючись на представників влади РФ, звинувачує керівництво України в брехні (*«власти Украины "пытаются создать видимость широкой поддержки международных маневров и зачастую существенно завышают число стран – участниц военных учений»; «Киев заявил, что в учениях Sea Breeze участвовали 32 страны, тогда как в реальности их было значительно меньше: многие страны направили на них только своих военных атташе в качестве наблюдателей или участвовали по видеосвязи»*), що провокує недовіру читачів до очільників України. Цілком однозначно з покликанням на МЗС РФ заперечується участь Росії у війні з Україною: *«Тем не менее, подобный информационный фон способствует укреплению в головах украинских военных представления о якобы ведущейся войне с Россией и надежной поддержке этой линии со стороны Запада», – констатировали в ведомстве».*

Пропагандистські тексти, в яких виправдовують російську агресію щодо України, часто містять маркери експлікації категоричної впевненості в змісті висловлення: *«Эту войну Украина выиграть не сможет. Вот это мы должны с вами понять. Я это поняла в тот момент, когда она начась ... Я не верила, что Россия решится! Я не ждала, что 24 февраля Россия начнет спецоперцию! Не верила в это! ... Но если Россия на это пошла, то извините... Обратной дороги нет! И здесь у меня ни капли сомнений нет, что Украина эту войну выиграть не сможет. Но если русский человек решил и принял какое-то решение, остановить его невозможно. Поэтому лучше как бы не будить... Но разбудили, теперь будете отгрывать».* Наведений фрагмент є нарочито емоційним,

насиченим маркерами суб'єктивної епістемічної модальності категоричної впевненості (*И здесь у меня ни капли сомнений нет; Она так решила. И все!*), що створює ефект глибокого переконання у сказаному і змушує слухачів вірити у висловлення пропагандиста. Водночас мовець використовує і мовні маркери аргументованості, які створюють ілюзію обґрунтовування власного погляду (*мы должны с вами понять, я не верила*), що в поєднанні з нарочитою емоційністю є дієвим засобом впливу на реципієнта.

Епістемічний модус категоричної достовірності, упевненості в змісті повідомлення часто є показником не науково чи практично обґрунтованого усвідомлення мовцем певних фактів дійсності, сформульованого через причетність / занурення в обговорювану проблему, а високого ступеня його суб'єктивного сприйняття ситуації як достовірної. Переважання критерію прагматичної (суб'єктивної) достатності над об'єктивною поінформованістю про зміст мовлення підтверджує експлікація епістемічної модальності категоричної впевненості у конструкції: «*И я была уверена (почему я и писала), что все, все, все подтишут мир! Правда! Давайте честно! Я в этом уверена!*», адже «особливістю висловлень зі значенням упевненості є високий ступінь їх прагматичної значущості»⁶⁸. Вербалізація категоричної достовірності «спостерігається найчастіше в ситуаціях, коли мовець, скажімо, захищає власну або чужу думку, констатує факти, висловлює вдячність, жалкує з приводу чогось, звинувачує когось та ін.»⁶⁹. Такі ситуації є типовими для відстоювання власних переконань, а не для пропаганди.

2.4.2. Аксіологічна оцінка змісту висловлення: мовні маркери емоційної та раціональної оцінки

Аксіологічна суб'єктивна модальність виражає характеристику змісту висловлення з погляду відповідності його системі цінностей мовця⁷⁰. Ступінь

⁶⁸ Козловський В. Про прагматичну спрямованість суб'єктивно-оцінного аспекту модальності. Мовознавство, 1991. 3. С. 68-73.

⁶⁹ Там само.

⁷⁰ Доценко О.Л. Семантико-прагматичний синтаксис: особливості вираження модальності: Монографія – К.: Міленіум, 2006. – 226 с.

індивідуалізації аксіологічних значень, порівняно з епістемічними, є значно вищим, оскільки оцінюючи ступінь достовірності більшою чи меншою мірою враховують об'єктивний критерій істинності змісту висловлення. Аксіологічна характеристика пов'язана передусім з визнанням або невизнанням його цінності внаслідок відповідності (невідповідності) вимогам, інтересам і смакам індивіда. Відповідність аксіологічних характеристик встановленим нормам є досить умовною, оскільки індивід по-різному може сприймати ці норми, визнавати їх повністю, частково чи абсолютно не визнавати, трактувати по-своєму. Складність процесу оцінки, що пояснюється складністю процесу породження оцінки, під час якого певне явище повинне бути не тільки сприйняте, а й зіставлене з наявною моделлю світу або з особистими уявленнями людини, пропущене через сферу її почуттів і в результаті класифіковане⁷¹, визначає прагматичну зумовленість висловлень, у яких експлікуються оцінні ситуації.

Висловлення з експлікованою аксіологічною модальністю можуть реалізувати емоційну або раціональну оцінку змісту повідомлення. Специфіка оцінки мовцем змісту власного повідомлення виявляється через лексико-семантичні характеристики предиката, що називає таку оцінку. У пропагандистських текстах здебільшого використовують висловлення з емоційною позитивною чи негативною оцінкою однієї зі сторін конфлікту, наприклад: *Мы переламываем украинские вооруженные силы. Это, я считаю, хорошо* (конструкція з ознаками парцеляції, де в другому реченні вербалізовано оцінний предикат *хорошо*, а у першому – зміст висловлення, який оцінює мовець); *Здорово, что сейчас накапливается потенциал военный как бы и не бросают. Всю мобилизацию сразу, а все таки их готовят. Действительно, это видно, несмотря на все протесты. Поэтому есть шанс, что он закончится быстро, чтобы Украина вспомнила, что она является носителями великой Киевской Руси* (висловлення з експлікованим аксіологічним предикатом *здорово*, яким оцінено зміст подальших висловлень). Оцінювані фрагменти висловлень

⁷¹ Проскуріна С.М. Семантико-синтаксична структура оцінного висловлення. Мовознавство. 1995. № 2–3. С. 21.

зазвичай мають зміст, який відповідно до українського законодавства можна кваліфікувати як протиправний, проте мовець оцінює його позитивно.

2.4.3. Волітивна оцінка змісту висловлення: бажане та необхідне у мовленні адресанта повідомлення

Визначення оптативності й волюнтативності як субкатегоріальних значень волітивної модальності ґрунтується на виділенні в їхній семантичній структурі елемента висловлення мовцем волі, спрямованої на перехід ірреального змісту висловлення у реальний стан. Оптативні (бажальні) відношення належать сфері репрезентативних (дескриптивних) мовленнєвих актів, тобто таких, що описують певний стан справ, волюнтативні – сфері директивних мовленнєвих актів, які містять проскрипцію, що вимагає встановлення певного стану речей. Ця різниця оптативних і волюнтативних висловлень визначена особливостями прагматичної ситуації, що зумовлює їхнє формулювання.

Основою виникнення оптативної (бажаної) ситуації є наявність у суб'єкта мислення і мовлення бажання – стану, в якому знаходить своє емоційно-вольове виявлення необхідність суб'єкта у здійсненні певної дії, якій він надає перевагу. Виділяють такі типи оптативних ситуацій: 1) оптативні ситуації, що можуть бути здійсненими; 2) висловлення, в яких вербалізовано нездійсненні в момент мовлення бажання. Тобто ситуація, у якій формується бажання, можлива, але відсутня; 3) оптативна ситуація зі значенням негативного попередження, яке формулюють у ситуаціях, пов'язаних з негативним ставленням мовця до можливої дії; 4) ситуація бажаності для адресата повідомлення або третьої особи описаних у висловленні дії чи стану. Питомою ознакою оптативних висловлень усіх семантичних типів є відсутність у їхній структурі адресата, від якого залежить перехід ірреальної ситуації в реальну.

Оптативна модальність може бути реалізована імпліцитно шляхом поєднання спеціальних лексико-семантичних та семантико-синтаксичних мовних маркерів, як-от у висловленні: *Привет Вам из пока еще осажденного Киева*. Це антиукраїнське висловлювання є свідомим мовленнєвим актом з

вираженою оптативною (бажальною) модальністю, де таким бажаним для мовця є звільнення, ймовірно, від української влади російськими військами *пока еще осажденного Киева*. Мовними засобами реалізації такого змісту є семантика ключових лексем: лексичне значення слова *осажденный* – «Тот, кто окружен войсками с целью завоевания, захвата»⁷². Контекстуальний аналіз дозволяє стверджувати, що у висловленні йдеться не про оточення Києва російськими військами, а про те, що в Києві панує українська, а не російська влада. Конструкція *пока еще* увиразнює наведений контекст, акцентуючи увагу на тимчасовості такої ситуації: *пока* – «1. В течение некоторого времени, какое-то время. // На некоторое время. 2. До поры, до времени»⁷³. Отже, мовець маркує ситуацію, коли в Києві панує українська влада, як небажану і тимчасову та імплікує бажання змінити таку ситуацію.

Основою ситуації, що визначає експлікацію у висловленні волітивної суб'єктивної модальності волюнтативного типу, є навіювання адресатові усвідомлення необхідності реалізувати / запобігти реалізації дії, яка має позитивне значення для мовця. Саме цим висловлення з експлікованою волюнтативною модальністю відрізняються від конструкцій з експлікованою оптативною модальністю. Визначення цього типу модальності як директивної зумовлене домінантою спонукального значення в структурі висловлення, а спонукування являє собою директивний мовленнєвий акт.

Зміст висловлення з реалізованою директивною (волюнтативною) модальністю відбиває контрольовану потенційно реальну ситуацію, яка може бути реалізованою. Виконання необхідних для мовця дій залежить від його ж рис, зокрема від ступеня інтенсивності волевиявлення, соціального статусу тощо, а також від зовнішніх обставин і від ставлення адресата чи третьої особи, що повинні бути, на думку мовця, виконавцями необхідної дії. Визначення семантичних типів висловлень з експлікованою волюнтативною волітивною модальністю можливе за умови врахування комплексу чинників: 1) стосунків

⁷² Ефремова Т. Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный. — М.: Русский язык, 2000.

⁷³ Там само.

між комунікантами; 2) ступеня категоричності; 3) авторитарності джерела спонукання; 4) ступеня зацікавленості комунікантів у виконанні дії. Діапазон конкретних виявів волюнтативності коливається від категоричної вимоги до ввічливого прохання, причому некатегоричні волевиявлення вживаються значно частіше.

Висловлення з експлікованою волітивною модальністю директивного типу часто використовують у пропагандистських текстах, метою яких є навести читачів до певної ідеї, наприклад до поновлення імперії: *«Мы не должны позволить низвести историю нашего народа до последних 100, если не 30 лет, и превратить себя в Иванов, родства своего не помнящих, готовых предать память о собственных славных предках»*. Наведену фразу варто потрактовувати як висловлення з експлікованою директивною модальністю волітивного типу, де суб'єкт позначено займенником *Мы*, що називає одночасно і адресанта, і адресатів повідомлення, а предикат *не должны позволить* (*должны* – «Употребляется для выражения предположения с оттенком обязательности, а также для выражения возможности, вероятности чего-л.»⁷⁴; *позволить* – «разрешить») виражає категоричну заборону дії, вираженої об'єктом судження: *низвести историю нашего народа до последних 100, если не 30 лет; превратить себя в Иванов, родства своего не помнящих*. Тобто маємо експлікований заклик пам'ятати своє імперське минуле. У наступному висловленні сформульована мета такого заклику, яка зводиться до єдності росіян, українців та білорусів, що є традиційним постулатом російської пропаганди: *Убежден, осознание единства, прежде всего, историко-культурного и духовного, имеет принципиальное значение – именно оно способно коренным образом разрешить многие актуальные проблемы политической повестки трехсторонних отношений Российской Федерации, Украины и Белоруссии*.

⁷⁴ Словарь русского языка: В 4-х т. / РАН, Ин-т лингвистич. исследований; Под ред. А. П. Евгеньевой. 4-е изд., стер. М.: Рус. яз.; Полиграфресурсы, 1999.

3. ДИСКУРСИВНИЙ АНАЛІЗ У СУДОВО-ЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Дискурс-аналіз зосереджує увагу не стільки на референтних характеристиках аналізованого тексту, його співвідношенні з позамовною дійсністю, скільки на соціальній взаємодії учасників комунікації, впливові на сприйняття й інтерпретацію тексту суспільно-політичної ситуації. Тут постають важливішими ролі автора і ретранслятора, адресанта повідомлення, їхніх соціальних статусів, аніж зміст мовлення. Такий підхід стає актуальним, зокрема, у дослідженні текстів, що фігурують у кримінальних провадженнях про загрозу національній безпеці України, щодо злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку.

Т. ван Дейк так окреслив критерії дискурс-аналізу: контекст (локальний і глобальний, політичний, соціальний та культурний); дискурс як розмова / комунікація (формальне або неформальне спілкування як інтерація); реалізація соціального статусу мовців, організація мовлення через соціальний статус; сприйняття / самоусвідомлення не змісту мовлення, а самих мовців, їхніх соціальних статусів; правила мовленнєвої поведінки; стратегії комунікації⁷⁵. Урахування наведених критеріїв у судово-лінгвістичних дослідженнях, безумовно, сприятиме всебічному розкриттю вербальних правопорушень. Прийоми дискурс-аналізу доречно застосовувати під час проведення авторознавчої експертизи для відповіді на ідентифікаційні та діагностичні питання:

- чи є автор та виконавець тексту однією або різними особами;
- які риси соціально-біографічного портрета автора можна встановити за даним текстом;
- якою є основна мова спілкування певної особи – автора даного тексту;
- яким є місце формування мовленнєвих навичок (рідна мова) певної особи – автора даного тексту тощо⁷⁶.

⁷⁵ Dijk, T. A., van. (1997). "The Study of Discourse". In T. A. van Dijk (Eds.), *Discourse as Structure and Process*, (pp.1 – 34).

⁷⁶ Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ

Попри те, що семантико-текстуальна експертиза вирішує завдання з визначення змісту висловлювань, а також питання мовленнєвого характеру, не пов'язані зі встановленням фактичних даних про автора, застосування методу дискурс-аналізу допомагає дати більш повну відповідь на низку запитань, визначених чинним законодавством:

- чи міститься у тексті, повідомленні, промові інформація позитивного або негативного характеру щодо певної фізичної або юридичної особи;
- чи містяться в тексті, повідомленні, промові висловлювання образливого характеру щодо певної особи;
- чи містяться в тексті, повідомленні, промові лінгвістичні ознаки пропаганди? Якщо так, то пропаганди чого саме;
- чи використані в зазначеному тексті фрагменти іншого конкретного текстового джерела;
- чи є в мовленні особи лінгвістичні ознаки, що характеризують соціально-біографічні риси її особистості;
- чи є мовлення досліджуваної особи спонтанним підготовленим (завченим) чи спонтанним непідготовленим? Чи є в мовленні досліджуваної особи ознаки читання тексту?⁷⁷

3.1. Адресант повідомлення, його характеристики в судово-лінгвістичних дослідженнях

Важливим чинником у юридичній кваліфікації вербальних злочинів стає визначення типу мовленнєвої поведінки особи: поширення власного тексту чи ретранслявання чужого. На юридичному рівні така різниця представлена у формулюваннях норм кримінального законодавства: «виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії російської федерації проти

Міністерства юстиції України від 8 жовт. 1998 р. № 53/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення: 12.07.2025).

⁷⁷ Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції України від 8 жовт. 1998 р. № 53/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення: 12.07.2025).

України, розпочатої у 2014 році» та «виготовлення, поширення матеріалів, у яких міститься виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії російської федерації проти України, розпочатої у 2014 році». У першій цитаті Кримінального кодексу України автор повідомлення та його адресант ототожнені. Натомість у другому фрагменті йдеться про наявність автора повідомлення та ретранслятора – особи, яка переповідає, відтворює чуже повідомлення, висловлюючи чи ні суб'єктивну оцінку змісту інформації першоджерела та її автора. Якщо повідомлення за змістом є вербальним злочином, з'ясування ролі ретранслятора, його ставлення до змісту повідомлення та до безпосереднього автора видається важливим для кваліфікації його дій як протиправних⁷⁸.

Після початку російсько-української війни 2014 р. пропаганда країни-агресора активно намагалася виправдати протиправні дії РФ щодо України. Знаковою для обґрунтування правомірності діяльності російської влади на тимчасово окупованих територіях Донбасу й Криму, а також для оголошення нібито законних підстав проведення т.з. СВО стала стаття В. Путіна «Про історичну єдність росіян і українців», опублікована 12 липня 2021 року, яку активно обговорювали і російські, й українські мас-медіа. Активно поширювали сформульовані в статті ідеологічні меседжі пропагандистські проросійські інформаційні канали в Україні, зокрема для виправдовування протиправних зазіхань РФ на державний суверенітет і територіальну цілісність України. В українських і російських пабліках активно поширювали дописи українців, які часто майже дослівно цитували статтю В. Путіна, проте нібито від власного імені. Для російської пропаганди такі публікації були особливо цінними, оскільки у їхній прагматично-комунікативній структурі поєднувався чинник ретранслятора путінських ідей і водночас адресанта-українця, який уособлює той «русский мир», що потребував захисту від дискримінації в Україні. Така теза

⁷⁸ Доценко О. Дискурс-аналіз у дослідженні вербальних злочинів: урахування чинника адресанта. Матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції «Сучасна філологія: теорія та практика». Київ : Нац. акад. СБУ, 2024. 296 с. - С.29-31.

стала основою для подальшої аргументації доцільності т.з. СВО, покликаної звільнити російськомовну частину українців і повернути «історичні російські землі». Наприклад, восени 2021 року в соціальній мережі «Фейсбук» один із т.з. експертів-політологів публікує низку дописів, які прочитали сотні респондентів, що відстежували його профіль. Тексти публікацій цілком суголосні з постулатами російської влади, оприлюдненими В. Путіним у статті «Про історичну єдність росіян і українців»: *«Мы не должны позволить низвести историю нашего народа до последних 100, если не 30 лет, и превратить себя в Иванов, родства своего не помнящих, готовых предать память о собственных славных предках»* (пор. у статті Путіна: *«И самое отвратительное, что русских на Украине заставляют не только отречься от своих корней, от поколений предков, но и поверить в то, что Россия – их враг»*); *«Российская Империя является нашим общим наследием, результатом совместного творчества триединого государствообразующего общерусского народа, включающего в себя великороссов, малороссов и белорусов»* (пор. у статті Путіна: *«Объективные факты говорят о том, что в Российской империи шёл активный процесс развития малороссийской культурной идентичности в рамках большой русской нации, соединявшей великороссов, малороссов и белорусов»*). Зрозуміло, що прагматичною цінністю таких публікацій в українських медіа було не цитування (до речі, без будь-якого згадування автора першоджерела), а поширення пропагандистських меседжів громадянином України. З огляду на це, подібні дописи можна вважати засобом маніпулятивного пропагандистського впливу і на українських, і на російських читачів. Вочевидь, їхній зміст є визначеним російськими пропагандистами, узгодженим з основними джерелами російської пропаганди, розрахованим на дестабілізацію ситуації в Україні та вплив на російських читачів, для яких автор-українець постає представником дискримінованого в Україні російськомовного населення, яке потребує захисту.

Для дослідження таких прагматично значимих пропагандистських дописів важливо враховувати самопрезентацію автора повідомлення, адже саме в ній найчастіше відбито суб'єктивні чинники, важливі для поширення

пропагандистських ідей, що роблять їх більш переконливими, впливовими і на українського, і на російського читача. Наприклад, автор наведених вище пропутінських висловлювань позиціонує себе так: *«Я как русскоязычный гражданин Украины и коренной киевлянин, свободно владеющий несколькими языками, в том числе и украинским языком, куда-лучше большинства провинциальных малограмотных парламентариев нынешнего созыва, имею полное право на свою позицию»*. Для читачів з України, які підтримували проросійські пропагандистські меседжі, такі дописи стають можливістю доєднатися до «когорти одностумців», ідентифікованих за ознаками «русскоязычный», «гражданин Украины», «коренной киевлянин», що протиставляють себе «чужим» – «провинциальным малограмотным» українцям. Для росіян наявність таких громадян в Україні – свідчення правдивості путінської ідеології, а отже, й доцільності розв'язаної РФ війни проти українськомовних українців.

Отже, у дослідженні вербальних злочинів ефективними виявилися прийоми дискурс-аналізу, зокрема врахування статусу адресанта повідомлення як першоджерела чи ретранслятора інформації, а також його соціально-демографічних характеристик.

Доречним у дослідженні комунікативно-прагматичної структури висловлювання є врахування причетності / непричетності адресанта до змісту повідомлення. Під причетністю розуміємо позицію мовця, обізнаного безпосередньо зі змістом описуваних подій, фактів або явищ, залученого до їх спостереження, що є умовою сприйняття повідомлення як достовірного. У ситуаціях непричетності мовець забезпечений інформацією лише для припущення, міркування про достовірність ймовірного змісту висловлювання⁷⁹. З-поміж ситуацій причетності Я. Комм виокремлює такі: 1) безпосереднє сприйняття мовцем, мотивоване тим, що він займає позицію суб'єкта прямого контакту; 2) ситуації, що характеризують явища, які суб'єкт безпосередньо

⁷⁹ Комм, Я. Б. (1990). Функционирование высказываний с эксплицитным модусом мнения. Душанбе: Тадж. ГТУ.

спостерігає без втручання у процеси; 3) каузальні ситуації; 4) ситуації причетності до джерела інформації, а не до конкретної події. Причетність мовця до ситуацій, про які йдеться у його повідомленнях, впливає на ступінь достовірності їх змісту. Водночас ситуації непричетності мінімізують показники істинності повідомлень. Наприклад, чинник адресанта стає вагомим інструментом впливу на реципієнта у такому самопредставленні: *«фотокореспондент, журналіст, репортёр, свидетель исторических событий Донбасса»*, де підкреслено риторичну вагу дописів адресанта як свідчень очевидця, учасника описаних подій. Вагомою підставою довіри адресантові повідомлення є досвід верифікації раніше оприлюдненої ним інформації.

3.2. Адресат повідомлення, його характеристики в судово-лінгвістичних дослідженнях

Важливість реалізації комунікативної мети, до якого б типу воно не належало, зумовлює потребу враховувати особливості адресата повідомлення, його соціально-демографічних, психоемоційних та інтелектуальних характеристик. «Задля досягнення комунікативного ефекту адресант змушений (усвідомлює це чи ні), формулюючи конкретне висловлювання, вирішувати водночас такі проблеми: 1) побудова моделі гіпотетичного адресата; 2) моделювання власних відносин із адресатом; 3) прогнозування реакцій адресата»⁸⁰. Правильно адресоване повідомлення, особливо в умовах гібридної війни, стає запорукою реалізації його комунікативної мети, а відтак і тактичних та стратегічних цілей інформаційної політики держави. Чи не найбільшої ваги врахування специфіки адресата набуває в маніпулятивних повідомленнях, де мовець має подбати про вибір технологій впливу, які діятимуть на конкретних осіб чи верстви суспільства. Всі ці процеси варто враховувати під час виконання судово-лінгвістичних досліджень, адже «аналізуючи мовленнєву дію, лінгвістична експертиза має враховувати визначальні прагматичні чинники її

⁸⁰ Карпчук, Н. П. Адресованість в офіційному та неофіційному англомовному дискурсі (комунікативно-прагматичний аналіз). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. 2005. С. 9.

суб'єкта (мовця), її адресата і водночас низку інших чинників, які в дослідженнях з лінгвопрагматики пов'язують з мовцем і адресатом: мовну компетенцію, соціально-культурний статус, національність, психологічний стан, цілі та інтереси, комунікативні очікування, ступінь знайомства комунікантів, статусні відносини між ними тощо. Інструментарій лінгвопрагматики з опорою на ці та інші релевантні чинники дозволяє прояснити, як і чому людина, використовуючи мову як інструмент спілкування, робить той чи інший вибір за певних обставин комунікації»⁸¹.

Чинник адресата в дослідженні вербальних правопорушень має юридичне значення, оскільки може впливати на їх кваліфікацію. Так, у Кримінальному кодексі України формулювання більшості диспозицій щодо вербальних правопорушень містить лексему *публічно* (статті 109, 110, 111⁻¹, 258⁻², 436 тощо), а у декількох статтях це поняття розтлумачене окремо: «примітка 1. У частині першій цієї статті публічним вважається поширення закликів або висловлення заперечення до невизначеного кола осіб, зокрема у мережі Інтернет або за допомогою засобів масової інформації»⁸² (ст. 111⁻¹ Кримінального кодексу України); «публічне, у тому числі через засоби масової інформації, журналістів, громадські об'єднання, професійні спілки, повідомлення особою інформації про вчинення кримінального або іншого правопорушення, здійснене з дотриманням вимог закону, не є діями, передбаченими цією статтею, і не тягне за собою кримінальну відповідальність»⁸³ (ст. 182 Кримінального кодексу України). Як бачимо, спосіб поширення інформації, використані для цього канали комунікації, тобто саме дискурсивні, а не змістові категорії, відповідно до норм чинного законодавства стають вирішальними у кваліфікації низки мовленнєвих правопорушень. Прикладом цього є кримінальна справа щодо вербального злочину, зміст якої можна кваліфікувати як заклик до геноциду, однак яку за дискурсивними ознаками справу було кваліфіковано за статтею 438

⁸¹ Ажнюк Л. В. Погроза як об'єкт лінгвістичної експертизи. Мовознавство. 2022. № 2. С. 41-62. URL: <http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001412883>

⁸² Кримінальний кодекс України : Кодекс від 05 квітня 2001 р. № 2341-III / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

⁸³ Там само.

Кримінального кодексу України – воєнні злочини. У квітні 2022 року Служба безпеки України перехопила телефонну розмову російського військового Романа Биковського з дружиною Ольгою Биковською:

- *Так, ты давай там, украинских баб насилуй, да? И мне ничего не говори. Понятно? (Сміється).*

- *Насиловать и тебе ничего не говорит?*

- *Да, чтобы я ничего не знала. А что? (Сміється).*

- *Можно, да?*

- *Да, разрешаю. Только предохраняйся!*

- *Хорошо*⁸⁴.

За змістом висловлення «*Так, ты давай там, украинских баб насилуй, да*» є прямим заклик до вчинення зґвалтування, визначеного приміткою ст. 442 серйозною шкодою, що може бути заподіяна членам національної групи. Проте розмова не була публічною, каналом комунікації була телефонна розмова, а не поширення інформації у мережі Інтернет або за допомогою засобів масової інформації. Заклик був зорієнтований одній конкретній особі, а не невизначеному («точно не встановленого»⁸⁵) колу осіб.

3.4. Комунікативна мета висловлювання, мовні засоби її реалізації

Комунікативною метою будь-якого повідомлення є вплив на адресата, оскільки кожне висловлення наділене перлокутивною силою – «здатністю висловлення викликати певний ефект»: «ментальний (віра адресата), волітивний (намір адресата) і емотивний (почуття адресата)»⁸⁶. А. Загнітко розглядає комунікативну мету як «запланований і прогнозований адресантом стратегічний результат, на який спрямовано спілкування; глобальний перлокутивний ефект,

⁸⁴ У полон, імовірно, потрапив росіянин, якого дружина заохочувала «гвалтувати українок». [ZMINA. Центр прав людини](https://zmina.info/news/u-polon-imovirno-potrapyv-rosiyanyn-yakogo-druzhyna-zaohochuvala-gvaltuvaty-ukrayinok/). 25 Квітня 2022. <https://zmina.info/news/u-polon-imovirno-potrapyv-rosiyanyn-yakogo-druzhyna-zaohochuvala-gvaltuvaty-ukrayinok/> (дата звернення 13.06.2025).

⁸⁵ Словник української мови: у 20 томах. Т. 1-15. Київ : Український мовно-інформаційний фонд НАН України, 2010-2025. <https://sum20ua.com/?page=1847&searchWord=%D0%BD%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B9&wordid=57904>

⁸⁶ Криворучко, С. І. Перлокутивна оптимізація мовленнєвого акту. Від слова до діла: лінгвопрагматика дискурсу : колективна монографія / [Артеменко Ю. О., Безугла Л. Р., Белозьорова О. М. та ін.]. Вінниця: Нова Книга. 2020. С. 77–78.

наприклад, змусити когось щось зробити»⁸⁷. Для пропагандистських текстів бажаними будуть зміни світогляду адресата повідомлення, відповідні дії, вчинки реципієнта, спрямовані на розгортання позитивного сценарію бажаного для мовця майбутнього. Мовці апелюватимуть до віри й почуттів адресата, які вуалюють волітивну складову.

Комунікативна мета повідомлення може бути або вербалізованою буквально, або ж завуальованою, вираженою через імплікатури, контекст, інші типи імпліцитної інформації.

Часто комунікативну мету тексту експліковано в його заголовку, який виконує функцію привернення уваги та є носієм основної інтенції. Наприклад, заголовком до відеосюжету став мінітекст, насичений окличними реченням, які вважаємо типовим риторичним засобом привернення уваги: *«ЭКСТРЕННО! До чего докатились! У Украины паника! СБУ попали в ловушку ФСБ. Поражение Киева»*. Водночас такий заголовок виражає й комунікативну мету всього сюжету – навіювання адресатам повідомлення думки про поразку України, створення іміджу ФСБ як високопрофесійного органу, глорифікація офіційної структури держави-агресора, дискредитація СБУ.

Експліцитною інформацією повідомлення *«Просто в один момент «The Washington Post» совсем не спроста опубликовал данные, что Украина потеряла ресурсных местонахождений на сумму не менее двенадцати с половиной триллионов долларов и это ещё не окончательная цифра»* є повідомлення про втрату ресурсних родовищ. Імпліцитно такий текст сприяє формуванню негативного іміджу України, дискредитації влади, підбуренню до протистояння владі. Це і є комунікативна мета наведеного повідомлення. Інформація наведена з покликанням на авторитетне джерело – *«The Washington Post»*, що разом із наведеною статистикою щодо втрат України також вважаємо дієвим засобом впливу на реципієнтів.

⁸⁷ Загнітко А. Словник сучасної лінгвістики : поняття і терміни. – Донецьк : ДонНУ, 2012. Т. 1. С. 174.

3.5. Перлокутивний ефект у судово-лінгвістичних дослідженнях

Перлокутивний ефект як результат мовленнєвого впливу повідомлення залежить від його змісту, ситуації спілкування, взаємодії адресанта й адресата. Ігнорування адресатом повідомлення його змісту варто розглядати як перлокутивну невдачу, коли співрозмовник правильно інтерпретує завдання впливу мовця, «однак не готовий прийняти їх як свої. Це означає, що інтендований результат впливу не досягнуто, або, інакше кажучи, що інтендований вплив – перлокутивний акт – є невдалим»⁸⁸. Натомість схвалення адресатом змісту висловлювання та самого мовця, а також виконання бажаних і висловлених експліцитно в закликах, погрозах або ж в завуальованих повідомленнях дій, є комунікативним успіхом, на який найчастіше й розраховує мовець, реалізуючи відповідні мовленнєві жанри, які можна кваліфікувати як вербальні правопорушення.

Урахування перлокутивного ефекту є важливим чинником організації ефективної комунікації. Проте з юридичного погляду «для настання відповідальності за публічні заклики до протиправних дій не має значення, якою була реакція осіб, на яких вони були спрямовані (схвальна чи не схвальна)»⁸⁹. Однак ігнорувати вплив, який чинить мовець в умовах інформаційної агресії на широкі верстви населення, ні в якому разі не можна. Дієвим способом запобігти поширенню неправдивої інформації, проросійських пропагандистських наративів і текстів, які можна кваліфікувати як вербальні правопорушення, зокрема підбурюванню громадян України до протиправних дій є обмеження доступу до української аудиторії осіб, які цілеспрямовано й системно вчиняють такі протиправні дії.

⁸⁸ Криворучко, С. І. Перлокутивна оптимізація мовленнєвого акту. Від слова до діла: лінгвопрагматика дискурсу : колективна монографія / [Артеменко Ю. О., Безугла Л. Р., Белозьорова О. М. та ін.]. Вінниця: Нова Книга. 2020. С. 78.

⁸⁹ Горох О., Кульба Ю. Кримінальна відповідальність особи за публічні заклики до протиправних дій. Право в умовах війни. URL: https://law-in-war.org/pamyatka-kryminalna-vidpovidalnist-osoby-za-publichni-zaklyky-do-protypravnyh-dij/?utm_source=chatgpt.com

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ажнюк Л. В. Лінгвістична експертиза: статус і методологічні презумпції. *Мовознавство*. 2012. № 3. С. 47–64.
2. Ажнюк Л. В. Погроза як об'єкт лінгвістичної експертизи. *Мовознавство*. 2022. № 2. С. 43.
3. Ажнюк Л. Конфліктний медійний текст як об'єкт лінгвістичної експертизи. *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика*. 2013. Вип. 27. С. 18–32.
4. Ажнюк Л. Мова ворожнечі й політкоректність у сучасній суспільно-політичній комунікації. *Мовознавство*. 2024. № 2. С. 9–23.
5. Ажнюк Л. В. Лінгвістична параметризація мовного злочину: методологічні підходи. *Мова і суспільство*. 2017. Вип. 8. С. 33–46.
6. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики [Текст]. Київ : Видавничий центр “Академія”, 2004. 344 с.
7. Браїлко Ю. Мультимодальний текст як об'єкт судової експертизи в кримінальних провадженнях за фактами колабораційної діяльності. *Експертне забезпечення розслідування фактів колабораційної діяльності: мат. міжнар. наук.-практ. круглого столу* (Київ, 23 червня 2022 р.). Київ, 2022. С. 11–17.
8. Бугайко Ю. Види лінгвістичної експертизи законопроектів: перспектива впровадження в Україні. *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика*. 2019. Вип. 38. С. 145–166.
9. Голобородько К. Лінгвістична експертиза тексту: юридичний та мовний аналіз. *Український світ у наукових парадигмах*. Харків : ХІФТ, 2020. Вип. 7. С. 11–17.
10. Горох О., Кульба Ю. Кримінальна відповідальність особи за публічні заклики до протиправних дій. *Право в умовах війни*. URL: https://law-in-war.org/pamyatka-kryminalna-vidpovidalnist-osoby-za-publichni-zaklyky-do-protpravnyh-dij/?utm_source=chatgpt.com

11. Доценко О. Дискурс-аналіз у дослідженні вербальних злочинів: урахування чинника адресанта. *Сучасна філологія: теорія та практика*: мат. VI Всеукр. наук.-практ. конф. Київ, 19 квіт. 2024 р. Київ : Нац. акад. СБУ, 2024. С. 29–31.
12. Доценко О. Імпліцитні смисли в комунікативнопрагматичній структурі судового дискурсу. *Studia methodologica*. Вип. 31. Тернопіль : Редакційно-видавничий відділ ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. С. 62–67.
13. Доценко О. Комунікативні імплікатури в процесуальному законодавстві України. *Слово і речення: синтактика, семантика, прагматика*. Київ, 2013. С. 141–146.
14. Доценко О. Л. Ілокутивні характеристики мовлення учасників судового процесу (на матеріалі мовлення суддів). *Система і структура східнослов'янських мов*. Київ : Знання України, 2008. С. 141–151.
15. Доценко О. Л. Лінгвістична експертологія в системі підготовки студентів-філологів. *Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи*. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2018. Ч. 1. С. 154–156.
16. Доценко О. Л. Лінгвістичні експертизи в судових справах про неправомірну вигоду (досвід комунікативно-прагматичного дослідження). *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2021. № 45, т. 1. С. 132–137.
17. Доценко О. Л. Семантико-прагматичний синтаксис: особливості вираження модальності : монографія. Київ : Міленіум, 2006. 226 с.
18. Загнітко А. Сучасний лінгвістичний словник. Вінниця : ТВОРИ, 2020. 920 с.
19. Ковкіна Є. В., Свиридова Л. В., Дідушок Н. Я. Семантико-текстуальні дослідження закликів. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. / редкол.: О. М. Ключев, В. Ю. Шепітько та ін. Харків : Право, 2020. Вип. 22. С. 280–292.
20. Кондратенко Н. В. Лінгвістична експертиза текстів політичної тематики: загальні принципи та прийоми. *Актуальні проблеми філології та перекладознавства*. 2017. Вип. 12. С. 115–119.

21. Кондратенко Н. Лінгвістична семантико-текстуальна експертиза: основні напрями досліджень. *Applied Linguistics-3D: Language, IT, ELT: IV International Scientific and Practical Conference* (May 26-27, 2025). Zhytomyr : Zhytomyr Polytechnic State University, 2025. С. 29–33.
22. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
23. Леута О. І., Дубчак О. П. Методи і методологія лінгвістичного аналізу : посібник для магістрів та аспірантів філологічних спеціальностей. Київ : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2017. 140 с.
24. Литвин Т. Можливості судово-лінгвістичної експертизи на початку ХХІ ст. *Право України*. 2001. № 1. С. 110–113.
25. Науково-методичні основи судово-лінгвістичної експертизи писемного мовлення / [Юсупов В. В., Атаманчук В. М., Саковський А. А., Шутенко С. В., Доценко О. Л., Меркулова О. В.] : метод. рек. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2025. 80 с.
26. Почепцов Г. Г. Комунікативні технології двадцятого сторіччя. Київ : Ваклер, 1999.
27. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції України від 8 жовтня 1998 р. № 53/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text>.
28. Радецька В. Сучасні напрями розвитку лінгвістичної експертизи усного мовлення. *Актуальні питання кримінального процесу, криміналістики та судової експертизи*. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2017. Ч. 1. 396 с.
29. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава : Довкілля-К, 2006. 716 с.
30. Словник української мови : в 11 тт. АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970–1980.

31. Словник української мови: у 20 томах. Т. 1–15. Київ : Український мовно-інформаційний фонд НАН України, 2010–2025.
32. Тараненко К. Прагматика погрози як засобу деструктивної мовленнєвої поведінки. *Молодий вчений*. 2018. 9 (61). С. 120–123.
33. Черненко Г. А. Сфери застосування лінгвістичної експертизи. *Studia Linguistica*. 2012. Вип. 6. С. 220–223.
34. Шевченко Л. І., Сизонов Д. Ю. Лінгвістична експертиза : підручник. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2021. 244 с.
35. Юсупов В. В. Сучасні криміналістичні методи ідентифікації особи: судово-лінгвістична авторознавча експертиза. *Європейський правничий часопис*. 2025. Вип. 8. С. 166–174.